

Б.Д.КРУПНИЦЬКИЙ

ГЕТЬМАН
ПИЛИП
ОРЛИК

Борис Крупницький
ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК

Borys Krupnyckyj

HETMAN PYLYP ORLYK

(1672 — 1742)

Verlag «DNIPROWA CHWYLA»

München, Bundesrepublik Deutschland

Борис Крупницький

ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК

(1672 - 1742)

ЙОГО ЖИТТЯ І ДОЛЯ

**Вступна стаття
Олександра Отлоблина**

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

Мюнхен

1956

Німеччина

Всі права зберігаються за видавництвом

Обкладинка Мирона Левицького

Druck: «BIBLOS», München, Heß-Straße 50-52

Kobzar.in.ua

Борис Дмитрович Крупницький

БОРИС КРУПНИЦЬКИЙ

(1894 — 1956)

Борис Дмитрович КРУПНИЦЬКИЙ народився 24 липня 1894 року в місті Медведівці (на Київщині), в родині священика. Він закінчив гімназію в місті Черкасах р. 1913 і того-ж року вступив на Історично-Філологічний Факультет Університету св. Володимира в Києві. Вже тоді зацікавився він історією України, яку студіював під керівництвом проф. М. Довнар-Запольського й доцента В. Данилевича.

І світова війна перервала університетські студії Крупницького, який 1916 р. був покликаний до війська. Року 1918 він повернувся до університету, але наступного року він, у складі української армії, бере участь у визвольних змаганнях. Разом з 2 Волинською дивізією, він змушений був 1920 р. відступити до Польщі, де був інтернований у таборі в Каліші. Звідти він емігрував до Німеччини, де кілька років мусить заробляти на життя фізичною працею.

Року 1920 Крупницькому пощастило дістатися до Берліну, де він студіює німецьку мову в *Institut für Ausländer* при Берлінському Університеті ім. Фрідріха-Вільгельма, а 1926 р. вступає до університету. Водночас він одержує стипендію в Берлінському Українському Науковому Інституті, де студіює історію України в проф. Д. Дорошенка. Року 1929 він закінчує університет і дістає ступінь доктора за дисертацію «*Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine*».

Відтоді почалася наукова та академічна діяльність Крупницького, спочатку як асистента при катедрі історії

України, а згодом (з 1933 й до 1945 року), як наукового співробітника й члена Професорської Колегії Інституту.

Року 1931-1932 Крупницький був забілітований в Українському Вільному Університеті в Празі, після чого став доцентом, а згодом професором (надзвичайним 1941 р. і звичайним 1945 р.) УВУ на кафедрі історії України. Працюючи постійно в Берліні, він приїздить читати лекції до Праги, де виступає також з доповідями в Українському Історично-Філологічному Товаристві, якого був членом. Року 1938 його було обрано на дійсного члена Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Року 1945 УВУ переносить свою академічну діяльність до Мюнхену, й проф. Крупницький, що після евакуації Українського Наукового Інституту оселився в маленькому північно-німецькому містечку *Himmelforten (Niederelbe)*, приїздить кілька разів на рік до Мюнхену для викладів в УВУ й в Православній Богословській Академії, професором якої він був з року 1946. Він бере активну участь у працях Української Вільної Академії Наук, як дійсний член УВАН (з р. 1948) і голова Історичної Секції УВАН (з р. 1947), і НТШ, де він був головою Історичної Комісії (з р. 1947). Року 1953 його було обрано на дійсного члена *Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres* у Парижі.

Наукова діяльність Крупницького, присвячена, головне, історії України XVII-XVIII століття, українській історіографії та історіософії, була великою й плідною. Йому належить коло 150 наукових праць, опублікованих мовами українською, німецькою та англійською. Вони становлять дуже поважний вклад в історіографію України й цілої Східньої Європи. В центрі науково-дослідних інтересів Крупницького була політична історія України кінця XVII — першої половини XVIII століття. Цій добі присвячено 3 великі монографії Круп-

ницького — «Гетьман Пилип Орлик» (Варшава, 1938), «*Heimat Mazepa und seine Zeit*» (Leipzig, 1942). і Гетьман Данило Апостол і його доба» (Augsburg, 1948), а також низка розвідок і статтів, починаючи з його реабілітаційної праці «Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу» і кінчаючи останніми публікаціями «З Мазепиної проблематики». Перебування на еміграції відкрило Крупницькому шлях до німецьких і шведських архівів, так важливих для історії України доби Мазепи та Орлика й мало приступних перед тим для української історичної науки. З цього погляду особливе значення мають дослідни Крупницького про Орлика, для яких він використав багатющий матеріал з архівів Дрездена, Берліну й Штокгольму.

Залюбки працював Крупницький також у царині української історіографії XVIII-XX століття (дисертація про Енгеля, як історика України, дослідни про ідеологію «Історії Русів», низка статтів про наукову діяльність М. Грушевського й Д. Дорошенка, критичні огляди новітньої української історіографії тощо).

Проблемам історіософії, які завжди цікавили Крупницького, він присвятив чимало своїх наукових праць, що серед них чільне місце посідають його «Основні проблеми історії України» (Мюнхен, 1955).

Багато зробив Крупницький, щоб познайомити чужоземну (зокрема німецьку) науку з основними питаннями української історіографії. Його численні статті та рецензії опубліковані в «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*», «*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*», «*Ukrainische Kulturberichte*» Українського Наукового Інституту в Берліні тощо. Великою заслугою Крупницького було видання курсу історії України німецькою мовою: «*Geschichte der Ukraine*» (Leipzig, 1939; 2 видання — Leipzig, 1943).

Тяжка хвороба останніх літ стала на перешкоді багатьом творчим задумам Крупницького. Але, сильний духом, він, перемагаючи фізичні страждання й важкі умови еміграційного існування, невтомно й плідно працював до кінця.

Б. Д. Крупницький упокоївся 5 червня 1956 року й похований у *Himmelforten*, західня Німеччина.

*

Праця Б. Д. Крупницького, що оце виходить у світ, являє собою немов-би синтез у багатолітніх дослідізі покійного історика над собою й діяльністю Гетьмана Пилипа Орлика. Вона була написана ще в 1947 році, на доручення Науково-Дослідного Інституту Української Мартирології (Мюнхен), дійсним членом якого був Крупницький. Писав він її важко хворий, у шпиталі. «Про життя Пилипа Орлика, — писав нам Борис Дмитрович 12. II. 1947 р., з *Krankenhaus* у місті *Stade*, — я пишу, але поволі. В лікарні воно тяжко і незручно, та й не вільно покищо напружуватися. Але я роблю і думаю, що з того щось напевно вийде». Та вже в половині березня того-ж року праця була готова. Інститут ухвалив її до друку, але валютна реформа в Німеччині 1948 року й наступна фактична ліквідація Інституту перешкодили тоді її виданню.

Не судилося авторові побачити свою працю в друкові. Але добре діло завжди дасть добрий плід. І наш читач, діставши цей прекрасний нарис про визначного українського державного діяча-емігранта, який боровся до кінця за волю й незалежність Батьківщини, з пошаною й подякою згадає його автора, визначного українського історика-емігранта, який ціле своє життя віддав рідній науці й шуканню історичної правди, зокрема про ту добу, коли жив і діяв гетьман Пилип Орлик.

Олександр Оглоблин

I

Орлик співробітник Мазепи

Пилип Орлик походив з чеського роду. Орлики — це була стара баронська фамілія, дуже розповсюджена в самій Чехії, в Моравії і на Шлезьку. Політичні обставини примусили не одного її представника вимандрувати з Чеського королівства.

Ще за гуситської революції одна лінія її подалася до Польщі і прийняла до родового імені ще назву «de Laziska», а друга, протестантська, правдоподібно виїмгрувала після подій 1620 р. в Прусію і тут увійшла з часом у склад німецької аристократії, зберігши стару назву «von Orlick».

З польської лінії, що перенеслась на Литву, і походив безпосередньо будучий український гетьман. Батьки Орлика, Степан, певно католик, і мати Ірина, за джерелами правдоподібно з православного роду Малаховських, жили на Виленщині в Ошмянському повіті. Тут у селі Косуті народився 11 жовтня *) 1672 р. Пилип Орлик.

Батько Степан, приймаючи участь в польсько-турецькій війні, був убитий під Хотином у грудні 1673 р. в 51 році життя. Пилип Орлик залишився сиротою на руках матері, і його було певно й охрещено по православному обряді.

*) Всі дати подано за старим стилем. Новий стиль спеціально зазначається.

Про перші кроки П. Орлика ми майже нічого не знаємо. До школи ходив десь в околиці родинного місця («в школі на Литві»). А пізніше вступив до Київської Могилянської Академії. Саме тоді Академія, що носила ще офіційний титул Колегії, почала йти вгору. Тут Орлик учився красномовства і філософії у славного на той час професора Степана Яворського, до якого молодий хлопець прив'язався всією душею і ставився до нього все своє життя з великим пієтетом.

Сліди академічного виховання дуже сильно помітні у Орлика; зацікавлення богословсько-філософськими питаннями залишились у нього на стало і дається прослідити в його славнім дневнику. Відтіля ж виніс він і пишний реторичний стиль, і майстерне володіння латинською мовою, необхідне на ті часи, і вміння складати листи, меморіяли, договори в ясній, логічній формі.

Без сумніву, Орлик звернув на себе увагу вже в Академії. Яворський був першим добродієм і повірником молодого, обдарованого небуденними здібностями хлопця з вражливим, тендітним серцем і прозорою думкою.

Покінчивши студії в Академії, він спочатку зайняв уряд консисторського писаря в київській митрополії в 1692 (найпізніше 1693) р., певно, завдяки протекції Яворського. Пізніше опинився він в гетьманській канцелярії, і тут можна вбачати руку того ж самого протектора.

Попавши до Генеральної Військової Канцелярії, Орлик зробив швидку кар'єру. Перші кроки були безперечно найтяжчі: чужий в колах Гетьманщини, Орлик мусів невсипущою працею та обережним поведінням здобувати собі пошану серед людей. Дуже допомогло йому споріднення з родиною полтавського полковника, Павла Герцика. З його донькою Анною одружився

Орлик 23 листопада 1698 р., будучи ще молодшим писарем. Цей шлюб ставив його ближче до козацької аристократії Лівобережжя, серед якої фамілія Герциків, хоч і нова в краю, грала помітну роль.

Але найбільшим добродієм його став Іван Мазепа. Старий гетьман шукав за здібними співробітниками, яким можна було довіритись, і Орлик з доброю освітою, розумною головою і з молодечим запалом до праці добре надався для цього.

Молодий писар Генеральної Канцелярії і з свого боку робив все можливе, щоби подобатися гетьманові. В 1695 р. він написав на честь Мазепи відомий панегирик «Alcides Rossiyski...». Такі панегирики були за Мазепиною бароко модою часу, якій слідував Орлик поруч інших достойників Української держави, але безперечно тут був і вислів відданости і піетету до гетьмана. Пам'ять Мазепи є чистою в його очах навіть після гірких іспитів еміграції, бо він все бачив у нім щирого українського патріота і з пошаною висловлювався про нього в своїм Діярії, очевидно не призначенім для чужих очей.

Ясно одне, що Орлик належав уже до нового типу співробітників Мазепи, в першу чергу залежних від нього і його ласки. Йому передовсім він завдячував і свою блискучу кар'єру, і свій добробут. Гетьман став за хрещеного батька першій дитині Орликів, сина Григора, який народився в 1702 р. Тоді Пилип Орлик займав уже поважну посаду старшого військового канцеляриста. Незабаром дістав він призначення на уряд генерального писаря, який займав Кочубей з початку гетьманування Мазепи аж до 1700 р.

Разом з тим і матеріальне становище Орлика ставало все кращим. Він доробився значних маєтків: йому належали села на Стародубщині, Чернігівщині, Полтавщині (посаг його жінки), і рангові маєтності на Гадяччині.

Хоч Орлик і став заможним «державцем», та не було в його вдачі жадоби до скорої наживи. Душа молодого генерального писаря не стала сухою і черствою; його відношення до селян було людське, гуманне. Він не робив їм утисків: коли Орликове село Домишлино, Сосницького повіту, перейшло в 1710 р. у володіння пана Полоницького, який кривдив селян, мешканці його не раз згадували з жалем про свого бувшого державця Орлика, за якого вони не терпіли ніяких тягарів і навіть не сповняли ніколи громадських повинностей.

Помалу Орлик почав серед гетьманської старшини займати виїмкове становище. Яко генеральний писар, він орієнтувався в державних справах значно ліпше, ніж хто інший з гетьманського оточення. Орлика вживано було в різних делікатних справах. В 1706 р. Мазепа посилав його з двома іншими писарями в спеціальну московську комісію, яка мала на Україні дослідити справу підметних листів на гетьмана і де він з товаришами мав бути за експерта.

Тільки Орлик знав дещо про таємні зносини Мазепи з княгинею Дольською наприкінці 1705 р. Також і таємне листування гетьмана з Станиславом Лещинським та польськими магнатами йшло через його руки, оскільки Мазепа не послуговувався іншими, більш законспірованими шляхами, про які його молодий помічник міг тільки випадково або пізніше дізнатись.

Був це для Орлика великий іспит. Він міг тільки здогадуватися, про що йде справа, тим більше, що переговори, початі Мазепою з ворогами царя, носили довгий час невиразний характер і не виходили з стадії проєктів. Але все ж в душі співробітника гетьмана нераз виникали сумніви, з якими не було до кого звернутись. Небезпека сміливих задумів Мазепи мусіла ставати йому все яснішою.

Також і Мазепа довгий час був стриманий перед своїм генеральним писарем і тільки поволі, ступнево і обережно втаємничував його в справу своїх зносин із Станиславом Лещинським. Іноді він грав попросту комедію перед своїм помічником, знаючи його вразливу натуру і не будучи певним в його стійкості. Але нарешті, можливо під примусом випадку, притягнув Орлика цілком до своєї справи і відкрив йому свої задуми. Це був драматичний момент у жовтні 1707 р., так виразно змальований Орликом у пізнішій листі до Стефана Яворського, момент, який закінчився цілуванням хреста Мазепою і Орликом, коли обидва прийняли для добра України шведсько-польську орієнтацію.

В особі Орлика гетьман робив, можна сказати, перший крок в напрямі до своєї старшини. Незабаром цю конспірацію удвох поширено було майже на ціле гетьманське оточення. Але Мазепа й далі уважно слідкував та контролював кожний крок Орлика і, бачучи іноді його пригнічений настрій, не жалував обіцянок або погроз.

Але що було робити Орликові? Він був насправду відданий своєму гетьманові, і хоч його й лякали небезпеки, зв'язані з плянами і замірами Мазепи, то він і сам поділяв сподівання свого принципала, який завжди імпував йому своїм великим розумом і досвідом. Те, що гетьманові здавалося можливим, мусіло бути і для його учня міродайним.

Пізніше Орлик не раз підкреслював, що він зберіг вірність Мазепі. І це правда. Він поставив на карту і свій недавно набутий матеріальний достаток, і свою родину, і своє життя, а гетьмана не покинув.

У вирішальні моменти 1708-1709 рр. бачимо його на боці Мазепи. На доручення гетьмана складає він в жовтні 1708 р. латинську інструкцію для Бистрицького,

який мав пертракувати з Карлом XII і його канцлером графом Піпером.

Разом з Мазепою переправився він через Десну і разом з Шведами і Мазепою перебув він цілу кампанію на Україні. Ми не знаходимо відомостей про нього в архівальних матеріялах з того часу, і зрештою воно зрозуміло: була це тиха, хоч і вперта праця в похідній канцелярії гетьмана.

Безперечно чимало погнув він спину для оформлення тої енергійної пропагандивної і дипломатичної акції, яку тепер повів гетьман на Україні, серед запорожців, в Криму, Туреччині, Польщі Стан. Лещинського.

Після Полтавського бою Орлик пішов на вигнання слідом за гетьманом, взявши з собою дружину і своїх швагрів, Герциків.

II

Пилип Орлик у Бендерах. Вибори на гетьмана

Після бою під Полтавою почалася доба першої української еміграції. Шведська армія, себто те, що від неї лишилося, відкотилася до Переволочної і мусіла через нездібність генерала Левенгаупта, якому Карл XII доручив командування, капітулювати. Ранений ще за кілька днів до Полтави, Карл XII переправився на правий беріг Дніпра і взяв з собою не більше півтори тисячі шведів, здебільшого таких, що не здібні були до активних операцій.

За шведським королем подався і Мазепа з своїм оточенням та запорожцями в далекий шлях до Туреччини. З ним разом був і Орлик. Це були тяжкі часи мандрівки через степи Правобережжя, і тільки завдяки степовикам-запорожцям, можна було сяк-так утримати при житті таку силу людей в безлюдних місцевостях, аж поки вони не опинилися у берегів Богу.

Мазепа був фізично і душевно розбитий. Між ним і запорожцями, що понесли стільки втрат, не було вже згоди. Подорожуючи, січовики хвилювалися. Деся на півдні — передають свідки — їх глухе незадоволення прийшло до вибуху, і вони навіть збиралися плюндрувати гетьманський багаж та хотіли захопити в свої руки самого гетьмана, щоби видати його цареві, але потім якось заспокоїлося.

Коло Богу була нова несподіванка: турецький паша з Очакова перепустив тільки визначних мужів, а решту

людей затримав по той бік Богу і не дозволив їм переправитися. Наслідки були, особливо для шведів, дошкульні. Саме тут дігнала втікачів московська кавалерія, і треба було з бідом і з втратами переправлятися через ріку.

Особливо неприємним було це для Мазепи, який не раз запевняв короля, що очаківський паша — його добрий приятель.

Аж десь у липні 1709 р. прибули вигнанці до Бендер. Саме тут Мазепі судилося закінчити свої дні. Будучи смертельно хворою людиною, він не пожив тут і кількох місяців і помер вночі з 21 на 22 вересня 1709 р.

Дві справи цікавили тоді українську еміграцію: хто буде гетьманом після смерті Мазепи, і кому дістанеться той значний маєток в золоті, дорогоцінностях і гетьманських інсигніях, які привіз Мазепа з собою до Бендер.

Загально панувала думка, що це майно старого гетьмана має послужити на користь державної української справи та війська, що зібралось на турецькій території. В цім відношенні особа Андрія Войнаровського, племінника Мазепи й наслідника приватного майна гетьмана, виступила само собою на перший план. На нього дивилися і шведські кола, і гетьманське оточення, як на будучого гетьмана України. Здається, і сам Мазепа так дивився на справу і передавав в руки свого племінника всі засоби, державні і приватні, що були у нього, щоби улегшити йому відповідальне завдання шефа держави поза межами країни.

Вийшло, одначе, цілком інакше. Коли помер гетьман, Войнаровський категорично відмовився від кандидатури на гетьманство. В умовах емігрантського життя було це хоч і почесне, але прикре і докучливе завдання. Всю свою енергію повернув цей «жадний до життя,

може трохи легкодушний небіж Мазепи» (характеристика Єнсена) на те, щоби забезпечити за собою майно померлого гетьмана.

Серед гетьманської старшини, козацтва і запорожців, що перебували в Бендерах, почалося велике хвилювання. Вони зараз же заявили свої претензії на спадщину Мазепи, як тільки почули про відмову його племінника (а можливо й перед тим) від гетьманства. В середині жовтня (1709) появилася їх делегація в королівській канцелярії й заявила свої права на спадщину Мазепи.

Це не була легка справа. Безперечно, Мазепа вивіз разом із приватним своїм майном також і дещо з державного майна: гетьманські інсигнії, клейноди і т. д.

Очевидно й шведському королеві не була цілком ясною правна сторона спору. Він призначив для її дослідження комісію, в яку війшли генерал Понятовський, канцлер фон Мюллерн, камергер Клінгерштерна і радник канцелярії фон Кохен. Почавши свою діяльність в середині листопада, комісія запитала цілий ряд людей, але вагу поклала на свідчення Бистрицького, управителя Мазепиних маєтків, і інших осіб, які показали так, як це було бажано племінникові гетьмана.

Значно пізніше, в 1719 р. Орлик писав з цього приводу до шведської королеви Ульрики Елеонори: «Войнаровський, наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці і допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояка протестувала проти цього мовчання».

Комісія вирішила на користь Войнаровського. Карл XII підтвердив її рішення, і в такий спосіб справу було раз на завжди вирішено. З тим мусіла миритися й бендерська еміграція. Сам Орлик клопочеться пізніше

вже не про ревізію бендерської постанови, тільки про поворот шведським урядом тих сум, які безсумнівно (і тут з боку фамілії Войнаровських були заявлені претензії) належали до державного скарбу, особливо ж тих 60 000 талерів, що були колись позичені Мазепою шведам з державної каси в Будищах.

Отак козацтво і старшина залишилася в Бендерах без матеріальних засобів. Тепер той, що перебірав гетьманство, брав на себе тяжкий обов'язок. Кандидатів взагалі не було багато. Войнаровський сам ухилився від кандидатури. На перше місце виступив П. Орлик, безперечно найвидатніша людина серед еміграції в Бендерах. Одне польське свідоцтво, подане у Костомарова, каже і про кандидатуру відомого Мазепиного діяча, прилуцького полковника Дмитра Горленка.

Саме Костомаров припускав, що Орлик і Войнаровський виступали один проти другого як претенденти, і що спір між ними доходив до того, що Орлик підозрівав Войнаровського в «замыслахъ на свою жизнь». Нові джерела давно вже заперечили цю версію.

Рішаючим, зрештою, було це, що сам шведський король зупинив свій вибір на П. Орликові. Войнаровський був радий з цього і поспішив обіцяти генеральному писареві свого дядька 3 000 дукатів, коли він прийме запропоноване йому звання.

Треба сказати, Орлик довго вагався і з нелегким серцем перебірав на себе відповідальний пост керманча української політики за кордоном. Перейняття гетьманської булави, хоч і в еміграційних умовах, вимагало значних видатків: чого коштувала сама репрезентація, зносини з чужими урядами, дипломатична праця в орієнтальних умовах, серед турків і татар. А чим задовольнити потреби козацько-запорозького війська?

Пізніше Орлик висловлювався досить драстично, що це Войнаровський своєю відмовою штовхнув його в цю безодню, що означала для нього і його родини останню руїну. А в 1719 р. він ще раз повернувся до цієї теми: «Я не просив собі гідности гетьмана, я прийняв її на розказ його величності (Карла XII) і, не маючи публічних фондів для ведення справ, вкладав у те власні гроші».

Не тільки матеріяльні моменти грали ролю. І політична ситуація була покищо зовсім несприятливою для Орлика. Сам Карл XII з своїми кільсасот шведами був до певної міри емігрантом на турецькій території, союзників не було. А Туреччина зовсім ще не думала воювати проти Росії.

Рішившись прийняти кандидатуру, Орлик приносив своє приватне життя в жертву патріотичним завданням супроти батьківщини, як він їх розумів. Але й від шведів вимагав він виразної підтримки. В зв'язку зі своєю кандидатурою, він добився від Карла XII асекурації, забезпечення України обіцянкою доти не складати зброї, поки не буде визволена з московського ярма Україна і козацтво.

Ця асекурація відома нам під датою 10 травня 1710 р. Карл виставив формальний диплом («Diploma assecuratorium pro Duce et Exercitu Zaporoviensi»), правда вже після виборів Орлика, і тим значно підкріпив нового гетьмана на початку його діяльності.

Дуже важливе завдання, яке треба було наперед полагодити, це було порозуміння з козаками і запорожцями. Взагалі шведи, козаки і поляки (останні прибули найпізніше крутою дорогою з Шлезьку) переживали, особливо в перших часах, гостру матеріяльну скруту. Король мусів позичати грошей, де тільки міг, у жидівських, вірменських, грецьких купців та банки-

рів, у Войнаровського тощо. Сам турецький уряд поставив щоденно провіанту на суму 500 таларів, але цього очевидно не вистачало. Без майна померлого гетьмана і Орлик не в стані був багато зробити.

Що до козацтва, то його охопила певна деморалізація. Перед нами типова картина еміграційних злиднів: голод, холод, дезерції, хвороби й т. д. Продовж 1710 р. з козацьких осель біля Бендер і деінде напливають жалісні прохання до шведського короля про допомогу. Не знаючи, як вийти з положення, козацтво почало продавати свою зброю. Свідки оповідають, що під командою кошового було 4 000 запорожців, у яких зброї немає, бо вони її за час перебування в Бендерах з голоду продавали.

І тут полегша прийшла тільки наприкінці 1710 р., перед походом на Правобережну Україну. Саме тоді шведський король виплатив запорожцям якісь гроші, щоби дати їм можливість викупити свої рушниці та справити собі одяг.

Переговори з козаками, себто в першу чергу запорожцями, почалися очевидно скоро після смерті Мазепи і до остаточної згоди прийшло вже десь на весні 1710 р.

Аж тепер Орлик зважився прийняти остаточне рішення. 5 квітня 1710 р. відбувся традиційний виборчий акт, на підставі якого бувший генеральний писар Мазепи став гетьманом України. Очевидно тоді ж була уконституована нова генеральна старшина. Генеральним обозним залишився у Орлика Іван Ломиковський, що займав цю посаду ще за Мазепи; генеральним суддею став Клим Довгополий, генеральним писарем Іван Максимович, генеральними осавулами Григорій Герцик і Федір Минович.

Особливо важливими особами були, з одного боку, Кость Гордієнко, що стояв на чолі запорозького війсь-

жа, а з другого, Дмитро Горленко, що користався загальною повагою, як найстарший полковник Гетьманщини на еміграції: він був прилуцьким полковником з 1693 р.

В день виборів проголошена була і державна конституція, яка стала відомою під назвою «Конституція прав і свобод Запорозького Війська» («*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*»). Головним постулятом її була повна незалежність України від Польщі і Москви, при чім кордони з Польщею визначалися по лінії Случу, як колись за Богдана Хмельницького. Важливими були пункти, які обмежували гетьманську владу та встановляли козацький парламент, типу поширеної Старшинської ради, до якої мала входити не тільки генеральна старшина й полковники, але також представники Запоріжжя й з кожного полку по одній значній і заслуженій особі. Цей парламент мав збиратися тричі на рік.

Таким чином, на місце самовладних тенденцій Мазепи мала прийти ближча співпраця з Військом. Зустрічаємо в конституції і спеціальні статті на користь запорожців, потрібні хочби з огляду на переважаючу кількість січовиків на еміграції.

З свого боку, і Карл XII дотримав свого слова. Після виборів гетьмана вже не тільки дав українцям асекураційний диплом, але й підтвердив схвалену в Бендерах козацьку конституцію. Це було зовсім незначне. Як протектор України, він підтверджував тим самим не тільки права і привілеї Війська Запорозького, а також ставав гарантом незалежності країни, гарантом її кордонів, в які входили по змислу конституції, і Лівобережна, і Правобережна Україна.

III

П. Орлик в Бендерах. Похід на Правобережну Україну 1711 р.

Шведсько-українська поразка під Полтавою мала далекосяглі наслідки. Головне було те, що тепер Москва ставала в ряди першорядних європейських держав, виростала на силі не тільки супроти шведів, але й на півдні супроти турків. На Сході Європи політична рівновага рішучо захиталася, але це, звичайно, стало помітне тільки з часом.

Туреччина покищо не розуміла, що загроза вже стоїть перед її власною брамою, і, шукаючи порозуміння з росіянами, підписала ще на початку 1710 р. мировий трактат з Москвою.

Також і Карл XII спочатку не думав про союз з Туреччиною і активні операції на півдні. Не знаючи ще про капітуляцію шведської армії, залишеної в Переволочній під командою генерала Левенгаупта, він думав вертати з нею до Польщі, щоби з'єднатися там з генералом Крассау і Станиславом Лещинським.

Але ці плани виявилися проблематичними і мало здійснимиими. Армія Левенгаупта скапітулювала в Переволочній, Крассау і Станислава Лещинського не було вже в Польщі. Вийзд сушею чи морем теж виявився як дуже небезпечний шлях. Поволі шведському королеві ставало ясним, що треба покищо вичікувати сприятливих обставин в Бендерах.

А тим часом великий візир Алі Чорлілі паша обіцяв

в імені турецького султана дати Карлу XII п'ятидесяти тисячну ескорт для перепроводження шведів через польську територію до дому. Це навело шведського короля на думку використати своє примусове перебування в Туреччині для того, щоб спонукати Туреччину до війни з Москвою. В основу його плянів лягла думка про співпрацю Півночі з Півднем, Швеції з Туреччиною.

В уяві Карла XII турецька армія марширувала до польських кордонів, а шведи виступали одночасно з Померанії, де було зосереджено їх військо, теж до Польщі. Спільні сили турків, шведів, а в центрі поляків і українців мали б бути направлені проти того ж головного ворога, що й раніше, московського царя.

Спочатку здавалося це ніби фантазією, але поволі виявлялося, що деякі можливості для виконання цього плану існують.

Сам Карл XII, не дивлячись на Полтаву, був дуже популярний в турецьких військових колах. Він мав зручних дипломатів, особливо поляка Станислава Понятовського у Царгороді, якому вдалось навіть нав'язати зносини з сералем та прихилити для шведської справи гаремних дам (султанша — Адока, мати турецького султана, і султанша-фаворитка ставилися з великою симпатією до особи Карла XII).

Тим, чим був Понятовський в Царгороді, був Орлик на Сході. Не стільки його зв'язки з французьким послом Дежаєром, з яким від відбув декілька конференцій в Бендерах в березні 1710 р., скільки стосунки з кримським ханом варті нашої уваги. Тут його дипломатична акція мала безперечний успіх: він не тільки прихилив хана Девлет-Герая, людини дуже впливової на турецькім дворі, до рішучої постави в справі війни з Петром I, але й до союзу з Україною.

Певно Орлик мав нагоду познайомитися з ханом

аж тоді, коли той перебував в Бендерах в квітні-травні 1710 р. Листування між ними почалося щойно восени того року. На початку грудня до Криму виїхала надзвичайна українська делегація, в склад якої входили прилуцький полковник Горленко, генеральний суддя Довгополий і генеральний писар Іван Максимович. Місія мала на меті українсько-татарський союз і пройшла успішно. Бо вже 23 січня 1711 р. були підписані «*pacta conventa*», які встановили союз між козаками і ханом на ґрунті повної незалежності України, при чім без згоди гетьмана і Війська Запорізького хан не повинен був укладати мир з москалями. Під час війни татари гарантували спокій і безпеку населенню України. Окремий пункт торкався Слобідської України, яку бралось під охорону, і донських козаків, які мали залежати від українського гетьмана і користуватися тими ж привілеями, що й козаки українські. Тоді ж у січні призначив Орлик постійного свого резидента при татарським дворі; ім'я його, правда залишилося нам невідомим.

Дуже цікава дипломатична діяльність Орлика на Сході. Її експонентом був там генеральний осавул Григорій Герцик. Його, в порозумінню, очевидно, з татарським ханом і за згодою шведського короля, послано було до донців, себто до прихильників Булавина, які заховалися від московської помсти на території Кубанської орди, але, правдоподібно, мали зносини з Військом Донським. З ними нав'язав Герцик тісні стосунки, маючи своїм завданням притягнути їх до шведсько-українсько-татарського союзу. Донські козаки відгукнулися, і на початку липня 1710 р. були їх післанці на аудієнції у шведського короля.

Але тим місія Герцика не обмежилася. Він побував і в кубанського султана (сина кримського хана); йому вдалося нав'язати зносини з казанськими татарами і башкирами. Наслідком його діяльності були також

цінні інформації про перебування значної кількості полонених шведів, непокірних донців та колишніх бунтівників-стрільців в Озові, що залишилися не без впливу на стратегічні пляни шведського короля.

В Царгороді не прийшлося покищо виявити якоїсь особливої діяльності. Орлик мав офіційне запрошення від турецького уряду через бендерського сераскера, але не поїхав до столиці, стриманий шведським королем.

Є відомості, що Запорозьке Військо збиралося вислати делегацію до Царгороду, але чи було вислано, залишається неясним. Дипломатичну роботу тут узяли в свої руки головно поляки: Станислав Понятовський постійно перебував у Царгороді, були нераз тут і київський воевода Йосиф Потоцький, і граф Тарло.

З поляками, прихильниками Станислава Лещинського, не було згоди. Псували стосунки різні дразливі питання, серед яких особливе значення мала справа державної приналежності Правобережної України.

Кінець-кінцем шведська дипломатія осягла свого. 20 листопада 1710 р. турки виголосили цареві війну. Для Карла XII прийшов час реалізації його стратегічних плянів. Безперечно, він хотів, шляхом співпраці Швеції з Туреччиною, опанувати ситуацію в Польщі і дати, за допомогою турецької армії (головний чинник), рішачий бій десь під Києвом.

Щоби здобути для турецької армії терен, була задумана зимова експедиція буджацьких татар, поляків і українців на Правобережну Україну. Також і кримський хан, і його син — кубанський султан мали перевести допомогі військові операції: перший мав увійти на територію Московщини та по можливості вдарити на Вороніж, щоб зруйнувати тут московські верфі і значну флоту; другий повинен був зробити диверсію на Озів.

Перша експедиція Орлика, Потоцького і буджацького султана (так само й кримського хана) мала характер основної операції, дві інші допомогової. Після них приходила черга на турецьку армію, яка мала розвинути операції на звільненій від москалів Правобережній Україні.

Удар в напрямі Києва, Воронежа і Озова полегшував стратегічні завдання і в балтійських провінціях, пробирав шлях для північної шведської армії з Померанії в Польщу, а в Польщі розв'язував руки численним елементам, які орієнтувалися на Станіслава Лещинського і яких сили були спаралізовані присутністю москалів і саксонців.

Знову мали наступати проти царя всі чинники Сходу або разом, або один за одним: на півночі шведи, в центрі поляки орієнтації Стан. Лещинського, на півдні турки, татари і сили, що знаходилися безпосередньо в розпорядженні Карла XII: кілька тисяч поляків, 4 тисячі козаків (запорожців) і шведи в невеликому числі, як інструктори і дорадники.

Але того щастя, що в перших роках своєї військової діяльності, Карл XII вже не мав. Не повелися операції, задумані добре, але без спроможності перевести їх в окремих частинах.

Перший виступив у похід татарський хан. Він вийшов з Перекопу десь у середині січня 1711 р. з 50-тисячною ордою, дійшов до річки Самари, зайняв тут кріпость Новосергіївську (Вольное) і, не пробуєчи навіть взяти в руки другу фортецю — Новобогородську, рушив просто на Слобідську Україну.

Тут татарське військо не дійшло навіть до Харкова і пішло назад, по дорозі нищачи оселі та беручи людей в полон. Деякий час хан простояв коло Новобогородська й зробив спробу зайняти його штурмом. Не скінчивши

облоги, він подався назад, і в кінці березня ми знову бачимо його в Криму.

Майже рівночасно виступила й кубанська орда під проводом султана Іслам-Герая, сина хана. Але вона пройшла мимо Озова і посунулась понад Доном десь до Ізюма, щоби незабаром вернутись з ясирем додому.

Скорий відступ і хана, і його сина пояснюється, може, глибокими снігами, що стомлювали татарську кінноту, а головню тим, що вже наближалася весна, і річки почали виступати з берегів, — а це було, безперечно, небезпечним для її рухів.

Що до головної акції на Правобережній Україні, то вона почалася 31 січня 1711 р., коли вийшли з Бендер запорожці з своїм кошовим Костем Гордієнком та обидва провідники, Орлик та Потоцький. Недалеко від Рашкова вони з'єдналися з поляками, які вийшли з Яс, та з буджацько-білгородською ордою під командою султана Мегмет-Герая (другого сина кримського хана). Поляків і Запорозців було разом 7-8 000; орди було 20-30 000.

Біля Рашкова армія перейшла на територію Правобережної України і швидко почала посуватися наперед. В половині лютого вона розташувалася на широкому просторі між Немировом, Брацлавом і Вінницею.

Саме тепер виявилось, що населення поставилось прихильно до нового гетьмана П. Орлика, і майже всі полки Правобережної України, за винятком Білоцерківського, перейшли на його бік. Зате Потоцькому не вдалося перетягти до себе хоч якої частини коронного польського війська. В його плянах чималу роль грало зайняття такої важливої фортеці, як Кам'янець на Поділлі, але він під час маршу навіть не спробував зробити експедицію в цім напрямі, — безперечно, тому, що коронна армія й не думала виступати на боці Потоцького; навпаки, її відділи вели жваву рекогносціровочну акцію

проти нього. Щодо татар, то вони покищо трималися пристійно, що в першу чергу треба поставити на конто Орлика, який строго слідкував за тим, щоби не робити кривди населенню.

Нарешті, прийшов час, коли союзники рішили продовжувати операції. Але саме тепер виявилася значна різниця в їх поглядах. Потоцький, в дусі замірів шведського короля, хотів йти шляхом, близьким до самої Польщі, все ще в надії, що відділи коронної армії при його наближенні будуть до нього приєднуватись. Орлик бажав походу в східнім напрямі, аж до берегів Дніпра, щоби розвинути свій успіх серед правобережного козацтва. Молодий султан, здається, ніби погоджувався з Потоцьким, зате його мурзи, з міркувань більшої безпеки підтримували пляни Орлика.

Кінець-кінцем заміри Орлика і бажання татар переважили. Рішено було йти на схід, в напрямі Дніпра. З цього часу почалося сильне ворогування між польським і українським шефами. Конфлікти бували й раніше, але здебільшого персонального характеру. Тепер перевага Орлика почала непокоїти київського воєводу. Обидва почали скаржитись Карлу XII один на одного. Орлика ображала сваволя Потоцького; Потоцький, з свого боку, вказував на те, що Правобережна Україна завжди належала до Польщі і не повинна перейти в руки козаків.

Наприкінці лютого союзна армія посунулась наперед, спочатку просто на схід, аж до Звенигородки, а пізніше повернула на р. Рось, у північно-західньому напрямку. Під Лисянкою прийшло й до першої сутички з ворогом. Метою операції була Біла Церква, найповажніша фортеця Правобережної України. Тут союзники опинились десь біля 18 березня.

Був це досить повільний рух, і пояснюється він і станом шляхів, а головню труднощами з постачанням,

які почалися саме в той час, бо раніше армія мала ще свої запаси і не докучала населенню. Тепер Орлик мусів енергійно протестувати проти господарки Потоцького, військо якого, шукаючи за провіантом, грабувало населення.

25 березня почалася облога Білої Церкви. Фортеця була забезпечена всім потрібним для оборони, і хоч мала невеличку залогу, могла довший час триматися, тимбільш, що Орлик не мав потрібної для облоги важкої артилерії (у нього було лише 4-6 гарматок). Місто вдалося скоро зайняти, зате замок тримався далі, хоч і зроблено було спробу штурму спільними силами запорожців і правобережних козаків. З польською і татарською кіннотою тут не було чого робити.

Три дні велася облога фортеці без рішучих наслідків. Ця невелика невдача стала стимулом для татар, щоби зрадити спільне підприємство. Незадоволені строгою контролею, заявляючи раз-у-раз претензії на ясир та почувши про наближення москалів, вони рішили діяти по своєму, очевидно, побоюючись, що ситуація може стати для них небезпечною, з огляду на пізню пору (це був кінець зими), коли вже починалося топлення снігів і треба було сподіватися значного виливу рік. Білгородська орда, розпустивши свої загони майже до Дніпра, беручи ясир та руйнуючи церкви, пішла просто до Богу. Гетьмана, Потоцького і цілу армію покинуто було на Божу волю.

Наслідком татарської зради було те, що армія Орлика (а вона зросла до 16 000 людей) зразу змаліла: правобережне козацтво, що було приєдналося до нового гетьмана, тепер кинулося рятувати своїх близьких від татар, що саме плондрували села і містечка та брали людей у полон.

Прийшлося кинути облогу Білої Церкви і відтягнути військо до Хвастова. Тепер не лишилося нічого ін-

шого, як вертатись назад, до Дністра. Наприкінці квітня Орлик і запорожці були вже в Бендерах. Майже в той самий час опинився там і Потоцький, який спочатку зробив спробу піти на Волинь.

Також і на півночі не було зроблено того, чого сподівався Карл XII від своїх шведських військ. Шведський корпус, що знаходився в Померанії, взагалі не виступив зі свого становища, тільки Адам Шмігельський з своїм польським відділом зробив у червні 1711 р. рейд з Померанії через бранденбурзьку смугу до Польщі.

Він дійшов аж до Торна, воюючи в партизанський спосіб, себто виступаючи проти малих московських команд та обминаючи великі відділи. Ціла експедиція наробила великого галасу, але ні до якого повстання в краю не привела; надто багато було тут московського війська. По кількох днях партизанщини прийшлося йому вертатися назад.

Невдача експедиції на Україну була тяжким ударом і для Карла XII, і для його співробітників. Замість наступу турків на Правобережну Україну і бою десь під Києвом, тепер сам цар з московським військом наближався до кордонів Молдавії, сподіваючися легкої перемоги.

Як відомо, російське військо, дійшовши до Прута влітку 1711 р., потрапило тут у прикре становище. Турки, татари і союзники поляки і українці (запорожців була тут тільки якась частина) оточили москалів, і Петро I мусів був би капітулювати, як би йому, завдяки зручній дипломатії і значним жертвам, не вдалося відкупитися та, уклавши перемир'я з великим візирем, відступити до власних кордонів.

Орлика не було в турецькому таборі. Його затримав шведський король. Також і мирові переговори велися без нього, як він сам свідчить. Баталджі паша здобув

для Порти Озів та його округу, вимусив від москалів збурення Таганрогу, Кам'янки і фортець на Самарі, зобов'язав їх не втручатися в польські справи та зректися Запоріжжя і принаймні Правобережної України (справа визволення Лівобережної України залишилася неясною). Шведи не отримали нічого. Туреччина взяла на себе тільки зобов'язання виправити Карла XII через Польщу в його володіння, а цар обіцяв не чинити тому перешкод. Про поляків орієнтації Станіслава Лещинського взагалі не було мови.

Тепер турки звернули особливу увагу на українську проблему. П. Орлика запрошено до Царгороду; під його булаву обіцяно було поставити не тільки Правобережну Україну і Запоріжжя, але й Лівобережну Україну.

Але шведський король, зненавидивши візиря, який поспішив укласти мир з царем, вперто намагався затримати своїх союзників при собі.

Українська справа стала тепер об'єктом змагань шведської і турецької дипломатії. Прихильникам миролюбного візиря, які хотіли позбутися войовничого короля з його далекосяглими проектами, залежало на тому, щоб відокремити українську справу від шведської (так само й польську від шведської), і цю політику Баталджі паші підтримував і кримський хан, що й сам ласий був захопити в свої руки запорожців.

Турки поставили вимогу, щоби запорозьке військо йшло до Очакова. Орлик відмовився. Переговори тривали однаке, далі, і український гетьман вибрався був, після суперечок з Карлом XII, до турецької столиці, але напівдорозі завернув назад, змушений до цього недвозначними погрозами шведського короля. На авансцену висунулося запорозьке військо, яке вперто стояло на тім, що мають відбутися переговори з турками.

Кінець-кінцем послано до Царгороду козацьку делегацію з детальною інструкцією від Орлика. В склад

делегатії входили: прилуцький полковник Горленко, генеральний суддя Клим Довгополий, генеральний писар Іван Максимович і генеральний осавул Григорій Герцик. Тут же знаходився кошовий Кость Гордієнко, що заступав окремі інтереси козацького війська низового.

З інструкції Орлика з 3 листопада 1711 р. довідуємось, що делегація мала вимагати від Туреччини звільнення цілої України по обох боках Дніпра від москалів (вони мали зректися України назавжди), при чім Порта затверджувала союзний трактат, укладений між Кримом і Військом Запорізьким, та видавала асекураційний документ, подібний до того, який отримав Орлик від шведського короля. В ньому мало бути забезпечено, що Україна обох боків Дніпра з цілим Запорозьким Військом і з усім українським народом визнається на вічні часи країною, незалежною від усякого зовнішнього господаря, без данин і васальности, з забезпеченням невтручання Порти до внутрішніх справ України, з непорушністю українських свобод, законів, привілеїв і кордонів. Гетьман Війська Запорозького завжди вибиратиметься вільними голосами, без права зміщення його з боку султана. Спеціальним привілеєм мали бути забезпечені права і привілеї низового війська запорозького. Український народ і запорозьке військо й далі мали залишитися під протекцією шведського короля.

Це була вимога незалежності України, що мала стояти лише під формальним протекторатом турецького султана.

Але справа, так сильно заступлена в інструкції, не повелася. Саме, коли делегація робила свою подорож, в Царгороді сталася чергова зміна уряду. Шведським дипломатам таки вдалося довести до відома падишаха про «зраду» візиря над Прутом, і Баталджі пашу було

усунено, а на його місце прийшов командант яничар, Юсуф паша.

Але Юсуф паша не був прихильний до Карла XII. Замість сподіваної королем нової війни, він почав переговори з москалями. Паралельно велися й переговори з українською делегацією. Одні залежали від других: чим більше вигравала одна сторона, тим більше програвала друга. Від москалів новий візир вимагав виконання постанов Прутського перемир'я. Цар мусів погодитися: він не міг воювати на двох фронтах: турецькому і шведському (північному). Щоби заспокоїти турків, росіяни почали виводити свої військові відділи з Правобережної України, (разом виганяючи населення) і руйнувати небезпечні для турків фортеці, в першу чергу Озів.

Це зробило сильне враження на турків. Вони були готові остаточно замиритися з росіянами, і українська делегація не могла й думати про переведення в життя своїх вимог про звільнення цілої України від москалів.

5 березня 1712 р. вийшов султанський привілей, в якому йшла мова тільки про Правобережну Україну і Січ (без Лівобережної України і навіть Києва). Ця територія передавалася Орликові, як шефові української нації, без права апеляції підданих до Порти; забезпечувалося вільний вибір гетьмана, а також і те, що турецька держава не буде вмішуватися у внутрішні справи України.

Місяць пізніше (5 квітня) Порта підписала договір з Москвою. Султан гарантував цареві володіння Лівобережною Україною і Києвом з його околицею, а москалі, з свого боку, брали на себе зобов'язання вивести свої війська з Правобережної України і не вмішуватися у справи козаків, що там мешкають, і в справи Січі. Також був забезпечений вивід московського війська із Польщі і урегульований виїзд Карла XII з Туреччини.

Для Орлика був цей мир тяжким ударом. Сподіваючися ліпших наслідків, він готував широку європейську акцію на користь визволення цілої України, що видно з написаних ним саме в той час «Виводу прав України» і «Маніфесту до європейських урядів». Та й сама Правобережна Україна була, так би мовити, данайським подарунком. Хоч цар і виводив свої війська з її території, то залишалася Польща, з якою треба було як-так порозумітися. А тут і Січ стала непевною. На чолі фронди опинився сам кошовий Кость Гордієнко. Між ним і Орликом прийшло до виразного конфлікту ще тоді, коли він їздив з делегацією до Царгороду. Можливо, кошовий був незадоволений з гетьмана в зв'язку з невдалими переговорами; можливо, тут щось заподіяв кримський хан, який вже давно хотів перетягнути до себе запорожців, і тому був дуже ласкавий до кошового отамана.

Так чи так, Гордієнко, не діждавшись закінчення переговорів, виїхав з Царгороду і опинився в Січі, де почав вести сильну агітацію проти гетьмана. Тимчасово козацтво, в зв'язку з цим конфліктом, поділилося: одна частина його сиділа в Бендерах або взагалі в Молдавії і слухалася Орлика, друга, в Січі, стояла під впливом Гордієнка.

Орлик опинився в дуже важкій ситуації. Турки вимагали від нього виступу на Правобережну Україну, щоби забезпечити її за собою, не даючи, одначе, потрібних для того засобів і сил, крім татарського корпусу, якого ненадійність була аж надто ясною. А шведський король вимагав без застережень слухати тільки його наказів.

Та й Орлик не мав, властиво, охоти виходити на обезлюднену і знищену (це сталося з наказу царя в кінці 1711 р.) Правобережну Україну. Справа виглядала

аж надто безнадійно. За порадою шведських дипломатів, він кінець-кінцем на повторні турецько-татарські вимоги листовно повідомив візиря і хана, що доти не піде на Правобережну Україну, доки Порта не дасть йому повної гарантії на володіння цією країною, що може статися, на його думку, лише на підставі відповідного пакту між Туреччиною і Польщею.

Таким чином, знову прийшло до зближення між Орликом і Карлом XII і до розходження його з турками. Але ця повторна орієнтація на шведського короля коштувала Орликові недешево. Коли весною 1712 р. польські військові відділи орієнтації Станіслава Лещинського пішли, під командою Яна Грудзінського, з Молдавії в глибоке запілля Польщі, то з ними, за наказом шведського короля, мусів виступити значний козацький корпус, який під час операцій у Польщі зазнав великих втрат і врешті опинився на Шлезьку, де у Вроцлаві козаки довго бідували, аж поки вони, обдерті, голі і босі, не дісталися до Бендер.

Розпука брала Орлика. Шведська орієнтація вимагала жертв для польсько-шведських завдань, турецька примушувала його до перебрання в свої руки Правобережної України без відповідних засобів і без турецької допомоги супроти Польщі. Отже він робить ще одну орієнтаційну спробу. З другої половини 1712 р. він розпочинає таємні зносини з офіційною Польщею Августа II, входить у стосунки з польськими державними мужами, насамперед з Ржевуським і Конєцпольським.

Спроби порозуміння з офіційною Польщею являються з того часу для розчарованого Орлика основною лінією. Та й дійсно, від шведської акції в Туреччині не можна було вже багато чого сподіватися. На деякий час ситуація для Карла XII ніби покращала. Наприкінці 1712 р. султан, роздратований невиконанням умов з боку царя щодо Польщі та стоячи під впливом нової шведської

активності на півночі, в Померанії, рішив оголосити війну москалям. Передбачалося, що Карл XII таки піде в Польщу з своїми старими союзниками на чолі турецько-татарського допомогового корпусу.

В листопаді 1712 р. Туреччина оголосила війну Росії. Новий візир Соліман наказував Орликові вибиратися на Правобережну Україну. Але до цієї вимоги український гетьман поставився так само неохоче, як й раніше. Все ж таки він мусів вислати частину свого війська на Правобережжя, де вона перебувала не довго, бо не встояла перед відділами коронної армії. Дуже характерно, що Орлик заздалегідь остерігав польного гетьмана Ржевуського про турецькі заміри, що дало останньому нагоду відповідно підготуватися.

Скепсис Орлика був оправданий. Військовий запал турків незабаром охолов. Причиною було те, що на півночі шведський генерал Штенбок, замість виступу в Польщу, несподівано підписав завішення зброї. Ще більш обурило турків, що Карл XII, який робив такі жваві приготування для виступу в Польщу, почав з часом ухилятися, довідавшись про непевність кримського хана і бендерського паші та їх ніби замір передати його під час походу в руки польського коронного гетьмана, Сенявського.

Реакція турків була дуже сильна. Розгніваний султан післав у Бендери наказ, щоби сераскер і хан примусили Карла XII виїхати з Туреччини або вислати його в Салоники.

І сераскер і хан були вороже наставлені до короля і вжили сили. 1 лютого 1713 р. в обозі під Варницею прийшло до славнозвісного «Калабалику». Шведський король з своїми драбантами і невеликим оточенням дав бій турецьким яничарам. В результаті короля було ув'язнено і вислано з Бендер.

Під час Калабалику розгорілися пристрасті. З козаків потерпіли особливо ті, що знаходилися коло Яс, де місцева влада і населення спочатку дуже гостро виступили проти чужинців. Також між українським гетьманом і ханом вибух конфлікт. Саме під час Калабалику хан післав до Орлика одного турецького урядовця та двох мурзів із запитом, кого тримається гетьман, короля чи турків і татар. На це Орлик відповів, що він прийняв протекцію шведського короля і її тримається, турецької протекції не визнає. Ця відповідь страшенно розлютила хана, й він вирішив був позбавити Орлика життя й арештувати його родину, і тільки заступництво ханового сина, Калги-султана, і старости бобруйського Сапеги, який тримався разом з ханом, вирятували його з цієї небезпечної ситуації.

Після Калабалику на деякий час знову ніби виглянуло сонце на шведським горизонті. Туреччина забажала підтримати Карла XII і помірятися силами з москалями під впливом нового виступу шведів на півночі. Але Орлик не мав уже віри ні в шведські шанси, ні в шанси Станіслава Лещинського, що саме під час Калабалику опинився в Молдавії. І мав рацію.

Це був тільки хвилевий рух серед міродайних турецьких кіл. Незабаром Штенбок, що примушений був вести війну на данському фронті, зачинився з своєю армією у фортеці Теннінген і скапітулював тут безславно перед данцями в травні 1713 р. Ця подія остаточно розхолодила турків і знищила авторитет Карла XII, що перебував після Калабалику в Демотиці в стані напівполоненого.

Калабалик не залишився і для українців без наслідків. Зараз же після подій козацьке військо, принаймні більша його частина, примушене було, на категоричний наказ хана Девлет Герая, вийти на Правобережну Україну. Орлик, що залишився в Бендерах,

поставив на чолі війська прилуцького полковника Горленка.

Козаки виступили в другій половині лютого 1713 р. і пробули на Правобережжі аж до кінця 1714 р. (зодною перервою). Це перебування війська на рідній землі Орлик хотів використати для остаточного порозуміння з Польщею. Він уже не ставив великих вимог і добирався лиш того, щоби, козаки, осівши на Правобережній Україні, дістали юридичне визнання з боку польського уряду. Він представляв полякам можливості використання претензій правобережного козацтва на Лівобережну Україну і з'єднання обох половин України під Польщею.

Але успіху Орлик не мав. Польща була стомлена і не хотіла нових конфліктів з Москвою. Не допомогла йому й підтримка Туреччини і хана, що зріклися думки про використання терену Правобережної України для своїх власних завдань.

Кінець-кінцем Туреччина звернула свою увагу на інші проблеми, і Хоментовський, довголітній надзвичайний посол Августа II в Царгороді, уклав з турецьким урядом договір 22 квітня н. ст. 1714 р., наслідком якого було те, що Правобережна Україна залишилася за Польщею. Відбулися важкі бої між відділами польської коронної армії і запорожцями в лютому 1714 р. Козаки зазнали поразки, але вперто трималися території Правобережної України й далі, не бажаючи уступити її Польщі і маючи підтримку з боку Січі. Ще в червні 1714 р. великий коронний гетьман Сенявський мусів констатувати, що козацьке повстання все ще не ліквідоване, і що навіть кількість козаків на Правобережжі почала збільшуватися.

Але нарешті прийшлося уступити. Той же Сенявський пише в листопаді 1714 р., що великий візир наказав

кримському ханові заборонити козакам під карою смерті сперечатися з поляками за Правобережну Україну.

Це була остаточна ліквідація політики Орлика бендерського періоду. Він уже раніше покинув Бендери та опинився в останніх днях червня 1714 р. в Демотиці, звідки шведський король збирався в дорогу до свого власного краю.

І українському гетьманові не лишилося нічого іншого, як йти на чужину, на вигнання, слідами свого королівського протектора.

IV

Перебування П. Орлика в Європі

З виїздом із Туреччини почався новий період у житті П. Орлика. Уривався зв'язок із батьківщиною; доводилося покинути і ту решту війська запорозького, що ще вірно підтримувала його. Запорожці здебільшого верталися на Січ під безпосередню татарську протекцію.

За Орликом потяглися тільки деякі з його ближчих співробітників: Клим Довгополий, Федір Третяк, Минович, Нахимоський та Григорій Герцик із своїми двома братами, Іваном і Атанасом. Інші скористали з царської амністії, щоби повернутися на Лівобережну Україну, серед них Горленко і Максимович.

Український гетьман їхав до невідомої країни і на незнане будуче. З ним була його численна родина: дружина Анна, сини Григорій, Михайло і Яків (останній народився в Бендерах і мав хрещеним батьком Карла XII) та дочки Настя, Варвара і Марта (нар. в Бендерах).

Подорож почалася зараз же по від'їзді шведського короля. Їхали майже тим самим шляхом, що й Карл XII з своїм оточенням: через Угорщину до Відня, з Відня до Штралзунду. В Штралзунді Орлик перебував не довго з огляду на облогу фортеці. Українських емігрантів поміщено на острові Рюгені, де в Орликів народилася ще дочка Марія, а потім відправлено в саму Швецію. Гетьман отримав помешкання в Кристіанстаді і залишився тут на довгий час.

В Кристіанстаді довелося Орликові пережити дуже тяжкі часи. Його матеріальне положення стало зовсім невідраднє. Вже в дорозі бракувало йому грошей, а під час перебування в Швеції чуємо від нього «про крайню розпуку, яка готова привести мене до смерті, бо я знищений цілком, від голови до ніг». Призначена йому шведським королем щорічна пенсія в 13 000 срібних талярів, які скоро були замінені обезціненими асигнаціями, ніяк не вистарчала, бо треба було утримати родину, своїх співробітників і службу. Іноді, як каже гетьман, не було за що купити «ні хліба, ні дров, ні світла». Прийшлося заставляти державні клейноди і рещту власних дорогоцінностей.

Гетьман думав поліпшити своє становище, вимагаючи від шведського уряду повороту тої позики в 60 000 талярів, яку затагнув було Карл XII з державних фондів України під час перебування в Будищах. Але успіху не мав. На цей фонд, разом з іншими претензіями заявила своє право пані Войнаровська, яка, втративши чоловіка, що його москалі підступно захопили в Гамбурзі (1716), теж приїхала до Швеції. З нею родина Орликів мала ввесь час прикрі непорозуміння і сварки.

А тут ще підросали діти і треба було про них турбуватися. З особливим жалем, з болем у серці зверталася дружина гетьмана Анна в 1717 р. до шведського канцлера фон Мюллерна з проханням про інтервенцію перед Карлом XII, вказуючи на те, що її старша донька панна на виданню, але без посагу, а тому і без женихів. Повнолітньою буде скоро і друга донька і опиниться в тім же положенню, що й перша. Два старші сини теж вимагають відповідної «едукації». Хоч від короля і здалося дозвіл на прийняття їх в Упсальську Академію, то нема засобів, щоб їх там утримувати. Спроба позичити на це грошей у купців не повелася, і сини знаходяться

покищо вдома. А що буде з малими дітьми, що саме тепер підрастають?!

В таких обставинах тяжко було провадити політичну працю. Та й взагалі не було чого робити. Це була доба сепаратних переговорів Карла XII з царем, під час яких російські дипломати і чути не хотіли про Орлика, хіба що подавали надію на можливість амністії.

Але з часом Орлик вийшов зі стану депресії. Сталися події, які підбадьорили українського діяча і дали йому надію на кращу будучність. Смерть Карла XII у грудні 1718 р. дійсно змінила положення. В оборону Швеції (звичайно, ціною її уступок) виступили сильні європейські держави, Англія і Австрія, разом з польським королем Августом II, які постановили покласти край московським заборчим тенденціям та зорганізувати європейську коаліцію, щоби витіснити росіян (російські війська були вже в Мекленбурзі) з меж Західньої Європи.

Здавалося, що перед Орликом відкривалися необмежені перспективи, і він ретельно взявся до праці. Він зрозумів, що українська дипломатична акція буде мати тільки тоді правдиву вагу, коли він сам стане на чолі запорозького війська, що покищо знаходилося під татарською зверхністю. Треба було, отже, виїхати з Швеції і змобілізувати всі можливі сили для виборення інтересів української батьківщини.

Наперед почалася підготовча дипломатична праця. Через Григорія Герцика нав'язано було зносини з польськими магнатами, через Нахимовського з січовим військом, а листовно, через міністра графа Флеммінга з Августом II.

В основу плянів Орлика ліг проєкт створення спеціальної східньої коаліції для побороення Росії, в складі Польщі, Швеції, Туреччини, Криму, буджацьких татар,

до яких, безперечно, приєдналися б, з одного боку, запорожці, лівобережні і донські козаки, з другого, підлеглі цареві магометани, татари астраханські і казанські. Для здобуття польської і конформної з нею шведської opinii Орлик сполучував ідею визволення України з ідеєю унії її з Польщею. Принаймні він так представляв справу перед відповідними чинниками.

Але вирватися з Швеції було не легко. Гетьман поспішав, боячись зміни сприятливої покищо для нього європейської констеляції. Нетерпеливо чекав він на фінансову шведську допомогу, без якої не можна було вирушити, та на рекомендаційні листи від шведського короля до австрійського імператора, королів англійського й польського, до султана, кримського і хотинського сераскера. Шведський король звертався з окремою грамотою (1720) і до кошового та запорожців, обіцяючи їм свою протекцію.

Нарешті 11 жовтня 1720 р. гетьман виїхав зі Стокгольму із усією своєю родиною. Першим етапом його подорожі мав бути Ганновер, де він сподівався побачитись з англійським королем Георгом I. Прибувши на німецьку територію, він попрощався з родиною, яка виїхала прямим шляхом до Вроцлава, і взяв напрям на Ганновер, маючи при собі старшого сина Григорія і секретаря, капітана де Клюара.

Але англійський король саме спішно виїхав з Ганноверу, і Орлик мусів задовольнитися конференцією з міродайним ганноверським міністром графом Бернсдорфом. Ще затримався він в Брауншвайгу, місці нарад європейського конгресу, де мав довірочну розмову з шведським уповноваженим до конгресу, графом Велінгом.

Далі взято було маршрут на Шлезьк. Переїхавши цілу Німеччину, він дістався на початку 1721 р. через Прагу до Вроцлава, де на нього вже чекала його родина.

Часи подорожі це були часи дуже жвавої дипломатичної діяльності, яку гетьман провадив або листовно, або через своїх уповноважених. Важлива була місія, доручена Нахимовському для втримання безпосередніх зв'язків з запорожцями, кримським ханом і хотинським сераскером. Запорожцям писав він про повстання сильної європейської коаліції проти Москви, з якою влітку, «дасть Бог», прийде до війни.

Тим часом політична ситуація ґрунтовно змінилася. Зрештою, це мусів помітити і сам Орлик. Коаліція проти Москви виявила себе ненадійною. Антимосковський напрямок Георга I (що був ганноверським курфюрстом і англійським королем) став причиною гострої опозиції до нього англійських міністрів, які поборювали ганноверські інтереси свого короля і його міністра графа Бернсдорфа. Англійська опозиція була впертою і рішучою, і Георг I мусів здати свої позиції. А це стало сигналом і для Австрії, і для польського короля Августа II, щоби змінити фронт і, замість поборювання Москви, шукати порозуміння з нею.

Швеція, для оборони якої повсталала коаліція, залишилася тепер ізольованою і мусіла шукати порозуміння з царем. Так само ізольованим став і гетьман України.

Перебування у Вроцлаві, на цісарській території, примушувало його шукати ласки і протекції у цісаря Карла VI. І саме тут він відчув зміну положення. Він звернувся до Відня в момент, коли там ішли вже переговори між російським послом Ягужинським і цісарським дипломатом щодо взаємного порозуміння.

Перші два місяці перебування у Вроцлаві минуло для нього ще розмірно спокійно, але незабаром йому і його родині прийшлося дуже скрутно. небезпека грозила з російського боку. Петро I тільки читав на те, щоби зловити його при допомозі своїх численних аген-

тів. Здається, не без допомоги Войнаровської російська влада була докладно повідомлена, коли і куди Орлик має їхати з Швеції. В Німеччині вже вартували на нього царські агенти і вони тільки помилилися в етапах гетьманської подорожі.

Молодому Ягужинському, братові віденського посла, наказано було чекати на Орлика в Гамбурзі. Не знайшовши його там, Ягужинський виїхав через Відень до Броцлава з наміром арештувати гетьмана і його родину. Орликові готувалася така ж сама доля, як і його швагрові Григорієві Герцикові у Варшаві (тут його гвалтовно вхопили росіяни) і Войнаровському у Гамбурзі.

Орликові вдалося уникнути цієї небезпеки, завдяки тільки добрим зв'язкам з деякими важливими людьми у Броцлаві. Взагалі це був час, коли гетьман міг думати навіть про деякі розваги, які вводили його у вроцлавське аристократичне товариство. Саме тоді товариське життя у Броцлаві значно оживилося, завдяки перебуванню тут голштинського герцога Карла Фридриха. В честь значного гостя улаштовувалися танці і музики, редути і комедії. Орлик зі своєю фамілією брав участь у розвагах та мав нагоду познайомитись із самим герцогом і його ад'ютантом, полковником (пізніше генералом) графом Штенфліхтом.

Першу вістку про це знаходимо в його Діарії вже на третій день по приїзді до Броцлава: «19 січня 1721 р. була моя донька на редутах, де знаходився і герцог Голштинський, який свідчився ласкаво і приязно до мене і казав мене здоровити». Це знайомство грало чималу роль в деяких сподіваннях і політичних комбінаціях Орлика. Герцог обіцяв йому свою протекцію, і пізніше дипломатичні представники Голштинії дійсно де в чім заступали інтереси гетьмана на петербурзьким дворі.

Знайомство родини Орлика з голштинцями мало своє значення і в персональних справах. В 1723 р. старша Орликівна, Настя, вийшла заміж за генерала графа Штенфліхта, а коли вона померла в 1728 р. (від неї Штенфліхт мав двох синів, Карла Густава, названого так в честь Карла XII, і Пилипа — в честь гетьмана), то він узяв собі за жінку другу доньку гетьмана, Варвару (Басю), перед тим написавши до гетьмана (1731) про дозвіл та покликаючись в цій для православних делікатній справі на патріярха Якова, чоловіка двох сестер і на текст з біблії.

У Вроцлаві познайомився Орлик і з бароном Орликом, цісарським шамбеляном, що походив з тої самої польської лінії Орликів, що й сам гетьман. Цей «свояк» (за висловом Орлика) узяв родину Орликів під свою спеціальну опіку, увів її в коло вроцлавської аристократії, познайомив гетьмана з графом Шафгочем, вроцлавським обердиректором, з своїм швагром, бароном Менніхом та інш.

Почувши про небезпеку для Орликів з боку москалів, барон Орлик звернувся до чеського канцлера графа Шліка, прохаючи його заступитися перед цісарем, щоби москалям не дозволено було знеславити його дому ув'язненням гетьмана.

А покищо свояк відвіз Орлика в одне безпечне місце, віддалене вісім миль від Вроцлава, в березні 1721 р. Це було зроблено дуже своєчасно, бо саме по від'їзді гетьмана молодий Ягужинський приїхав до Вроцлава і зараз же о першій годині по півночі вдався до помешкання, де проживала родина гетьмана, щоби арештувати її, але ні підступом, ні обманом не міг нахилити господаря відімкнути браму і вернувся, не осягши свого.

Наступного дня Орликів свояк рішив забезпечити його родину іншим способом. Йому вдалося примістити дружину гетьмана «в однім монастирі, чотири доньки

у другім, а двох синів (бо третій, найстарший, був при мені) у єзуїтів».

Але й старший Ягужинський, царський посол у Відні, не гаяв часу і енергійно добивався від віденського уряду вислання Орлика з цісарських володінь. Він звертався безпосередньо і до президента цісарської палати, графа Найдгарта, який проживав у Вроцлаві, прохаючи його негайно арештувати або задержати гетьмана, коли б він прибув до Вроцлава, та обіцяючи за це царську ласку. Але граф Найдгарт, заприязнений із бароном Орликом, не мав жадного бажання шкодити нещасливому емігрантові і навіть попередив Орлика про небезпеку, яка загрожувала йому з боку росіян.

Зате у Відні Ягужинському було значно легше поспувати Орликові справи, з огляду на дружні відносини, які запанували між Росією і Австрією. В Орлика знайшлося чимало заступників, але ні чеський канцлер Шлік, ні папський нунцій у Відні, до якого звернувся Орлик через шведського посла графа Бельке, ні інтервенція Августа II, шведського уряду й англійського посла у Відні Сафорина, — нічого не могли зробити. В квітні 1721 р. граф Бельке сповістив гетьмана, що цісар відмовив йому в праві азилю. Заразом «старший директор» граф Шафгоч дістав у Вроцлаві наказ цісаря змусити Орлика і його родину виїхати з наслідних цісарських країн. Також і граф Шлік, бачучи безнадійність справи, написав до барона Орлика, щоби той намовив гетьмана не противитись наказові і волі цісаря.

Нещастя хотіло, що саме тепер, у квітні 1721 р., помер і барон Орлик, що взяв під опіку родину Орлика. Сам гетьман дуже драстично описує цей період свого життя: «Таким способом зусилля і інтриги моїх ворогів перемогли щиру зичливість до мене не тільки найсвітлішого графа Бельке, але навіть короля Польщі, який дав доручення в цій справі своєму міністрові. Отже,

родина моя зісталася у Вроцлаві, укрита в монастирях; оборону і опіку над нею мій свояк (перед смертю — Б. К.) поручив своєму родичеві, панові баронові Менніхові, людині побожній і чесній... А я, не маючи сталого місця, де б міг прихилити голову, став позорищем світові і людям, переїжджу з місця на місце, для безпечности під прибраним іменем, подаючи себе за чужинця». Не було іншого виходу. Орлик мусів покинути й самий Шлезьк. Вже наприкінці квітня бачимо його в Кракові. Ще з дороги він вирядив свого старшого сина Григорія до Дрездена, де останній мав під прибраним іменем вступити до саксонської гвардії.

Перебування в Польщі не змінило становища Орлика на краще. Дошкуляла матеріальна нужда, а може ще більша небезпека з боку московських платних шпигунів. Саме тепер упало на нього нове нещастя. У травні 1721 р. несподівано помер в єзуїтському монастирі коло Вроцлава наймолодший його син Яків, «що подавав найбільше надій».

Пригнічувала також і невиразна політична ситуація. По суті вигляди для Орлика ставали все більш безнадійними. На початку 1721 р. Швеція заключила мир з Москвою після 20 років війни. Польща тепер ставала занадто залежною від Росії, щоби взагалі приймати на увагу політичні проекти Орлика. Спроби порозуміння з царем через впливового в Петербурзі голштинського герцога і його дипломатів не вдалися. В жовтні 1721 р. Штенфліхт повідомив безпосередньо самого гетьмана, що його в мировий проект між Швецією і Росією не включено. Царський уряд врешті готовий був дати гетьману персональну амністію під умовою повороту на Україну, а це українського державного діяча не задовольняло.

А тим часом самі саксонські міністри Августа II, Флеммінг і Мантейфель, попереджали Орлика, щоб він

не засиджувався в Кракові, а шукав собі якогось безпечнішого місця. Це значило, що Орликові треба було виїжджати і з самої Польщі. Іншого порятунку не було.

Що до напряду, то тут не могло бути сумнівів. Правда, дотеперішні пляни Орлика в справі повстання східньо-європейської коаліції стали неактуальними, з огляду на змінену політичну ситуацію в Європі. Але все ж в силі залишалося основне питання. На випадок нової кон'юнктури треба було бути на поготові, себто десь на турецькій території і поблизу запорозького війська. Гетьман ясно розумів, що його сила полягала у війську, без якого він не міг бути повновласним чинником.

Останні місяці 1721 р. і перші 1722 р. посвячені були приготуванням до від'їзду. Клопоти про допомогу з боку польського уряду на подорожні видатки, намацання ґрунту на південнім сході, для чого вдруге післано було Нахимовського з листами до запорозького війська та турецько-татарських достойників, турботи про родину забірали весь час. Щодо родини, то дальше перебування дружини і дітей у Вроцлаві здавалося Орликові небезпечним, і він задумав примістити їх у Кракові. Вже в лютім 1722 р. родина його була тут, і дружину вдалося примістити у францисканським монастирі, дітей у бернардинським.

Після всіх цих приготувань Орлик виїхав із Кракова 17 лютого 1722 р., взявши з собою сина Михайла, секретаря капітана де Клюара і довголітнього слугу Кароля, і пустився в далеку мандрівку на Схід, у турецькі землі. Вже в березні він перейшов польський кордон і того ж місяця був в околицях Хотина.

II. Орлик в Туреччині

Хотинський сераскер був на той час найвищою військовою владою на польсько-турецькому кордоні. Всі приїжджі зараз же потрапляли під його контроль.

Тут Орликові не дуже пощастило. Почувши про його приїзд, турецький достойник заявив, що він має вертатися туди, звідки приїхав. Це дуже схвилювало гетьмана, тим більше, що він тепер дізнався, що сераскер арештував висланого ним наперд Нахимовського та вислав його назад до Польщі на руки Сенявського.

Непевний і своєї власної безпеки, гетьман поспішив заявити протест, і сераскер дійсно трохи спустив тону, коли побачив, що в руках Орлика знаходяться рекомендаційні листи шведського короля до султана, великого візиря і до нього самого.

Але становище Орлика все ж таки лишилося непевним і дуже неприємним. Він не міг навіть добитися особистого побачення з сераскером, хоч це йому було й обіцяно. Йому доводилося терпеливо дожидати, поки турецький уряд на повідомлення сераскера так або інакше вирішить його долю.

Врешті прийшов із Царгороду наказ вислати гетьмана до міста Сереса в Македонії. Але це був тільки тимчасовий розпорядок. Постійним місцем осідку призначено було йому Салоники. Тут український гетьман опинився вже в листопаді 1722 р.

Як бачимо, Порта прийняла Орлика досить холодно. Видно було, що з огляду на царя, вважалось потрібним тримати його на віддалі, в резерві, хоч у дійсності приїзд гетьмана був скорше корисний для турецького уряду. В його особі Порта діставала закладника-емігранта, яким можна було спекулювати в переговорах із чужоземними державами. На випадок війни з Москвою, Орлик міг стати ще кориснішим.

Отак почалася нова доба підневільного життя гетьмана, «мій полон», як він висловлюється в одному із своїх меморіалів. В Салониках пробув він 12 довгих років, ізольований від рідного оточення, від дружини і дітей. З собою взяв він другого сина Михайла, але нещаслива доля хотіла, щоби саме тут в Салониках, дуже нездоровому місті, в якому особливо влітку, панували епідемії, включно до холери, Михайло Орлик став жертвою якоїсь чергової епідемії. Гетьман залишився зовсім на самоті.

Гірко відчував він свою долю. «Почесне» заслання і так лягало тягарем на його душу, а тут ще приходили турботи про родину, яка опинилася в дуже тяжкій матеріяльній стані. Він і сам не мав засобів, отримуючи від турецького уряду (та й то з великим припізненням і неакуратно) невелику пенсію на утримання. Зрідка міг надсилати родині в Польщу хоч щось в допомогу, отак в 1723 р., як видно з його Діарія, 100 дукатів. А в листопаді 1724 р. знову плакав горючими сльозами над листом своєї дружини, яка була в страшних боргах, і жид з Кракова загрожував їй в'язницею.

Життя в Салониках проходило досить монотонно. Гетьман провадив велике листування, читав голяндські, французькі і італійські часописи, звідки робив нотатки про події на Україні або в країнах сумежних з нею, займався і політично-теоретичними проблемами, оскільки якісь книжки можна було дістати.

Знайомих у нього було багато. Український гетьман був видатною фігурою в Салониках, з якою і високі достойники, і дипломати, і вище духовенство дуже рахувались. Час-від-часу він робив візити турецьким урядовцям, — муфтію і каді, що також приходили до нього в гості. Тутешні англійські і французькі консули були його добрі знайомі.

Взагалі Салоніцькі греки, що були православного віроісповідання, так само як і гетьман, живо зацікавилися його особою. Не один громадянин міста запрошував його до себе, як почесного гостя, а також чимало відвідувачів приходило на помешкання емігранта, шануючи в нім знатного та спорідненого вірою чужинця. Особливо широкі зв'язки мав гетьман з місцевим грецьким духовенством, починаючи з митрополита і кінчаючи звичайними священиками. Але мав він знайомства і серед католицьких кіл, не раз сходивсь з місцевими пріорами, єзуїтами і т. д.

Будучи глибоко віруючою людиною, він акуратно ходив у неділю і свята до церкви, відвідував не раз і католицькі богослуження. Дуже цікавили його богословські проблеми тодішнього часу. Як видно з його Діарія, він залюбки дискутував на теми теоретично-богословські і з своїми православними священиками і з католицьким духовенством. Дуже лежали йому на серці питання про основні принципи християнської релігії, хто завинив в роз'єднанні церков і як привести їх повно до з'єднання, до вільної сполуки православних і католиків.

А особливо пам'ятними були для нього ті дні, коли хтось з України приходив до нього. Гетьман буквально оживав і жадібно прислухався до тих новин, що приносили йому то якийсь монах з Почаєва, то подоржні і купці, то невільники і невільниці, яких долею він не раз займався, пробуючи здобути їм волю.

В перших роках перебування Орлика в Салоніках політична ситуація в Європі була невиразна, і здавалося, що для нього виглядів на майбутнє взагалі немає. В атмосфері постійної зміни союзів та скороминучих політичних комбінацій, на які так багаті були 20-ті роки XVIII ст., не можна було опертися на щось певне. Після довголітніх війн за іспанську спадщину і великої північної війни Європа почувала себе стомленою і не мала охоти до нових ризикованих підприємств. Замість зброї, виступила на перший план метода дипломатичних переговорів. Модом часу стали європейські конгреси, які, хоч і тягнулися роками (брауншвайгський конгрес 1713-1721 рр., конгрес в Камбре з 1724 р., а в Суассоні з 1728 р.), не в стані були покласти суперечливі інтереси європейських держав.

Трагедією для Орлика було те, що він був цілковито відірваний від рідного терену і від запорозького війська. Ще в Хотині він почав перші спроби налагодження безпосереднього зв'язку з січовиками, від яких він бажав надіслання дезідератів війська і його компутів. Але ці спроби, з огляду на спротив і місцевої, і центральної влади, не повелися, тимбільше в далеких Салоніках.

Тепер гетьман цілу енергію звернув на те, щоби дістатися до Царгороду, де він сподівався розвинути якусь значнішу політичну акцію, вступивши у безпосередні зносини з турецькою владою і представниками європейської дипломатії. Чимало часу віддав він кореспонденції в цій справі з великим візирем, кримським ханом, молдавським господарем, з шведським урядом, з англійським послом у Відні Сафорином, який взагалі був йому за посередника для кореспонденції з європейськими державними мужами і навіть з родиною, а також і з англійським послом у Царгороді Станіаном, якому сам англійський король порекомендував засту-

питися за Орлика перед султаном. Взагалі англійська дипломатія, в основному ворожа до Москви, поставилася прихильно до гетьмана — в протилежності до стриманої позиції французів (напр. в особі французького посла в Царгороді Бонака), які ще не були анти-московського наставлення.

Але всі ці заходи розбивалися о нехіть Туреччини порушити мирні відносини з Москвою, хоч цар повів агресивну політику на південнім Сході, почавши в 1722 року війну проти Персії, що сильно заторкнуло інтереси Порту і дуже її схвилювало. Султан і далі не дозволяв Орликові покинути Салоники.

Тим часом європейська політична констеляція, коли брати за вихідний пункт 1725 р., стала яснішою. Дві події набрали для Орлика далекосяжного значення. На початку 1725 р. зійшов у могилу впертий і невблаганий ворог його, Петро I, після смерти якого відживали надії гетьмана на можливість порозуміння з російським урядом. Не менше значіння мав і шлюб (в серпні 1725 р.) Марії, дочки Станислава Лещинського, з французьким королем Людовиком XV. Тим самим Франція неминуче вступила в конфлікт з Росією, що так негативно була поставилася до колишнього польського короля. Станислав Лещинський, як тесть Людовика XV, набірав ваги в європейських справах і міг знову кандидувати на польський престіл.

Саме тоді ріжноманітні інтереси європейських держав поділили їх на два ворожі табори. В однім, так званій віденській коаліції, знаходилися Австрія, Еспанія і Росія, в другій — ганноверській коаліції — Англія і Франція разом з Голландією і Данією та іншими державами. На боці Англії і Франції стояв Станислав Лещинський, а польський король Август II, цілком зрозуміло, оперся на Австрію. Ситуація в Європі стала

загрозливою. Нова європейська війна здавалася неминучою.

Саме ця напружена атмосфера дає можливість Орликові увійти у новий період свого життя, позначений великою дипломатичною акцією. Починається дуже жвава кореспонденція між Станиславом Лещинським і П. Орликом та зносили його, в першу чергу з державами, приналежними до ганноверської коаліції.

Цікаво, що польський екс-король покладав великі надії на Орлика, тримаючись тої думки, що перебування його в Туреччині конче потрібне, тільки не в Салоніках, а в Бендерах або Хотині. Лещинський дивився на справу так, що самотнім шансом українського гетьмана є не мир, а війна, збройне повстання на Україні та анти-московська диверсія.

Ще на переломі 1726-1727 рр. здавалося, що ось вибухне європейська війна. Але кардинал Флері, що влітку 1726 р. очолив французький уряд, взяв на себе ініціативу мирного поладання конфлікту і був підтриманий Англією, яка спочатку енергійно штовхала своїх союзників на військовий шлях. Завдяки його зручності, прийшло до скликання нового європейського конгресу, який був відкритий в Суасоні влітку 1728 р.

В зв'язку з цим конгресом, Орлик, що спочатку покладав велику надію на війну і ганноверську коаліцію, почав звертатися протягом 1726-1728 р. до всяких можливих чинників, і до Лещинського, і до шведів, і до французького посла в Царгороді Андреселя, і до голштинського посла в Петербурзі графа Бассевица, що мав бути делегатом на конгрес, і т. д. і т. д.

Заходи його, безперечно, не залишилися без відгуку. Важливо було вже те, що взагалі поставлено було українську проблему в європейських масштабах. Є відомості про те, що йому обіцяно було допомогу з боку Англії, Франції і Швеції. На засіданнях конгресу справа

України не дебатовалася, але розмови на тему України і Орлика велися, хоч і «поза засіданнями конференції». За нього вступився кардинал Флері і англійський, голландський та еспанський делегати, але їх спроби переконати російського уповноваженого на конгресі, гр. Олександра Головкина, в справедливості справи українського гетьмана та потребі її полагодження, ведені за посередництвом шведського посла, барона Гедда і голштинського графа Бассевіца, не зробили належного ефекту. В грудні 1728 року Головкін заявив, що його уряд не може допустити дискутування української справи на конгресі, що прихильність російського уряду до козацької нації і без того ясна, бо їй знову дозволено було, всупереч постанові покійного царя, обрати гетьмана, що Орлик є бунтівник і спільник Мазепи і йому можна б дати амністію, коли б він віднині поставився лояльно до Росії. На тім і закінчилася інтервенція: дипломати більше не налягали, а кардинал Флері порадив гетьманові попросту скористатися з запропонованої йому амністії.

Але гетьман звернувся безпосередньо і до представників віденської коаліції. Особливу надію покладав він на інтервенцію голштинського герцога Карла Фридриха перед царицею Катериною I, з дочкою якої Анною той був одружений. Також зав'язав він стосунки з Австрією і з Ватиканом та орденом єзуїтів, пробуючи через них вплинути, з одного боку, на російський уряд, з другого, на Августа II та на закордонні органи Польської республіки. Від Росії він сподівався визнання своїх гетьманських прав на Лівобережну Україну, від Польщі визнання автономії Правобережної України під своєю владою та відновлення козацтва.

Це була, так би мовити, орієнтація на всі боки, включно до фантастичних проєктів окатоличення України, щоби, таким чином, знайти шлях до Ватикану,

та більш реальних надій на голштинського герцога, якого вплив дійсно щось важив у Петербурзі, поки жива була Катерина I.

Щось нервово, незрівноважене, одчайдушне давало себе знати в цій розкиданій, хоч і напруженій дипломатичній акції. Ясно було, що перебування в Салониках стало Орликові не в терпець. Знову, як за Бендерських часів, уявлялася йому Туреччина свого роду в'язницею, з якої йому хотілося вирватися всіма силами на волю.

Але вже в наступному 1729 р. почалася, можна сказати, нова доба в політичній праці Орлика. Зникають хитання, комбінації на всі боки, виявляється певна стала лінія. Це час співпраці з молодим, повним сил сином, Григорієм Орликом, що надає нової енергії старіючому гетьманові. Саме тепер, як побачимо нижче, молодий Орлик, після років навчання і військової служби, несподівано виринає, як дипломатичний посередник в українських справах.

Тепер і Пилип Орлик розпрацював з надією порозумітися з Москвою, так характеристичною для його політичної акції 1725-28 рр. і навіть раніше — чи то безпосередньо, чи через Австрію і інші чинники. У цім останнім періоді він звертає свої сподівання на Францію, Станіслава Лещинського, Туреччину, Крим, Швецію. Це виразна антимосковська політика, що її старий Орлик триматиметься до кінця свого життя. Її найбільш характеризує тісний зв'язок із Францією і використання її впливів у Туреччині.

Безперечно, що вихідним пунктом для українських політичних комбінацій після Суасонського конгресу стала справа Станіслава Лещинського. Вже заздалегідь рахувалися в Європі з можливістю смерті тяжко хворого Августа II. У жовтні 1729 р. французький посол де Монті влаштував таємну нараду у Варшаві, в якій

брали участь шведський посол Цюліх, примас Польщі, коронний гетьман і київський воєвода Потоцький — все прихильники Станіслава Лещинського — і молодий Орлик. Син гетьмана зробив доповідь, в якій підкреслив значення козацької нації і П. Орлика в неминучім майбутнім конфлікті з приводу кандидатури Станіслава Лещинського. Учасники наради запропонували йому їхати до Франції і там поставити справу свого батька перед урядом. Вже наприкінці 1729 р. Григорій Орлик був у Парижі і дійсно звернув на себе увагу французьких державних мужів, починаючи від кардинала Флері, та ввійшов у стосунки з Станіславом Лещинським, що перебував з деякого часу в Шамборі. Незабаром йому доручено було спеціальну місію на Сході і він мав щастя побачитися з батьком в Салоніках у травні 1730 р.

Про що йшло властиво тепер? Найпотрібнішим було звільнити гетьмана від його примусового перебування в Салоніках і дати йому змогу вступити в ближчі стосунки з запорозьким військом. Напередодні подій П. Орлик пекуче відчув потребу стати на чолі січових козаків, щоб активно виступити на захист українських інтересів.

Але заходи перед турецьким урядом і старого, і молодого Орлика, особливо енергійно підтримані новим французьким послом у Царгороді Вільневом покищо не дали сподіваних наслідків.

В лютому 1733 р. наступила так довго очікувана подія. Август II вмер і зараз же заворушились ворожі партії. На боці Станіслава Лещинського була ціла Польща. Але Росія і Австрія виставили кандидатуру сина польського короля, Фридриха Августа III. Російський уряд вислав 40-тисячну армію в Польщу, і хоч у Варшаві майже однодушно вибрано було Лещинського, він мусів тікати перед росіянами до Гданська, а

невеличка купка стероризованих поляків вибрала на новім вальнім соймі Фридриха Августа III своїм королем.

З цього почалася європейська війна, в якій Франція разом з Іспанією і Сардинією активно виступила проти Австрії. Росії не було офіційно оголошено війни, але Франції дуже залежало на тім, щоб Туреччина почала війну проти москалів.

Зрозуміло, що Франція підтримала і Орликів. Вільнев виявив надзвичайну енергію. У грудні 1733 р. він писав: «Я вживаю всіх заходів, щоби татари напали на Московщину, щоб П. Орлик міг, нарешті, покинути Туреччину й наблизитися до своєї армії. Але й молодий гетьманич не гаяв часу. Він провів літо і осінь 1732 р. в Криму, мав аудієнцію у хана Каплан Герая та конферував з його візиром. Крим, дійсно, готувався до війни і тільки чекав відповідного наказу з Царгороду.

А тим часом в Царгороді уряд вагався і, замість рішучого удару, вів безконечні переговори з Францією про умови обопільного союзу. Також і Орлик мусів далі сидіти в Салоніках, і треба тільки дивуватися засліпленню турків, що не розуміли потреби тісного зв'язку Орлика зі своїм військом.

Щойно в кінці лютого 1734 р. прийшов довгожданий дозвіл візира, щоби гетьман залишив Салоніки. Орлик поїхав спочатку до Каушан, столиці буджацького султана і zarazом літньої резиденції хана, де зустрівся зі самим ханом, а також і зі своїм сином Григорієм, який на той час був знову висланий у Крим із спеціальною місією від французького короля, а за іншою версією, й від Станіслава.

Звільнення Орлика прийшло запізно. На Запоріжжі сталися події, вагу яких Порто зрозуміла тільки тоді, коли їй самій довелося вести війну з Росією. Факт той,

що січове братство було незадоволене зі свого становища ще від часу переходу під безпосередній протекторат кримського хана. В цьому чимало завинив сам хан, що не боронив інтересів Війська, ставив до нього великі вимоги і не зумів приєднати його симпатій до себе. На Січі весь час була сильна партія, яка прагнула порозуміння з Московією і лівобережним гетьманатом, і тому стояла в опозиції до К. Гордієнка з його впертою анти-московською наставою. Вже в 1728 р. січовики покинули Олешки і подались на стару Чортомлицьку Січ, у надії домовитися з новим гетьманом Лівобережної України Д. Апостолом і російським урядом. Щойно в 1730 р. вони вернулися назад «під Крим», бо російський уряд не дав своєї згоди.

Це була знаменна подія. Але й вона не зворушила турецьких політиків в Царгороді. На початку 1734 р. Крим енергійно підготовлявся до війни в Польщі на користь Станіслава Лещинського. Хан видав наказ про мобілізацію запорожців, але кінець-кінцем через кунктаторство Туреччини до війни не дійшло. Для запорожців ще раз повстало питання: проти Росії і лівобережного гетьмана, чи з ними разом?

Гордієнка, що міг ще стримати козаків, в живих вже не було. Новий кошовий Білицький і козаки, перебуваючи в постійних зносінах з київським генерал-губернатором графом Вейсбахом, рішили поставити і Царгород, і Крим, і російську царицю Анну перед доконаним фактом. В березні 1734 р. запорозьке військо відмовилося слухати кримського хана й перейшло на урочище Базавлук. На цей раз цариця погодилася прийняти січовиків у своє підданство.

Це було великим ударом для Орлика. Прибувши до Каушан та дізнавшись про запорозькі задуми, він спішив переконати їх у шкідливості їх кроку як для них самих, так і для інтересів України. Але ні спеціальні

посли, ні листи до Січі не могли вже врятувати ситуації. В однім меморіалі з 1741 р. він сам згадує про те, що запорожці у своїй відповіді недвозначно зазначили, як зле повелося самому гетьману на вигнанні і які несправедливості і здирства вони самі терпіли від татар.

Хоч Орлик і вказував на надзвичайно загрозливу для Москви міжнародню ситуацію, хоч і говорив, що москалі були завжди головними ворогами нашого народу, хоч і загрожував, що січовики можуть втратити цілу свою територію, яка на підставі мирових трактатів належала до Туреччини, хоч і просив їх пожаліти цілий український народ, що стогне під московським ярмом, — це вже не знаходило відгуку в козацьких душах. Гетьман занадто довго перебував на вигнанні, занадто відчужився від своїх людей, щоби за короткий час змогти знову опанувати їх настроями. Це був одвертий розрив, і він для Орлика був тим болючіший, що перехід війська на бік Москви зробив дуже прикре враження і на Порту, і на Крим, які, властиво, самі в цьому завинили, і на Францію.

Але все ж таки український діяч зовсім самотній не залишився. Потроху коло нього зібралося більше 2 000 козаків (за власним обчисленням Орлика) добре озброєної піхоти і кінноти. Найбільш видатним вояком був серед них полковник Сава, правдоподібно, відомий Сава Чалий, що після невдалого гайдамацького повстання на Правобережній Україні прибув сюди з ватагою в 860 чоловік, «цвіту запорозького війська», як характеризує її сам гетьман. Також не бракувало йому і певного штабу: старі співробітники — два Мировичі, Іван Герцик і Нахимовський знову появились в його оточенні.

Резиденція Орлика була тоді в Бендерах, і тут же чекав на війну і кримський хан, що змобілізував велике число своїх татар. Але, як відомо, Туреччина спочатку

вагалася, а потім, коли Станислав примушений був покинути і Гданськ, а російське військо заняло Кам'янець, було вже пізно думати про військові дії.

Орлик потрапив у прикру ситуацію. Його нечисленне військо опинилося без фондів, у голоді і холоді. В Царгороді постійно мінялися уряди, і там не було кому подбати про бідолошного гетьмана, хоч не бракувало інтервенцій на його користь. Сам бендерський сераскер пригадував великому візирю, що треба щось зробити для Орликового війська. Тільки Франція дала значнішу допомогу матеріальну, бажаючи й надалі мати приятелів серед козаків.

Пізніше (в 1741 р.) Орлик писав до Швеції, що він мусів розпустити своїх козаків з огляду на брак засобів: запорозька піхота пішла в Січ під московську владу, а Сава (Чалий) зі своєю кіннотою подався на польську службу. Скорше треба припустити, що військо по trochu само розійшлося. Російський посол в Царгороді Неплюєв, їдучи до Росії через Ягорлик в жовтні 1735 р., писав, що «в деревнѣ Каушанахъ . . . находится Орликъ, гдѣ онъ со всею своею разбойническою станицею квартеру имѣеть, состоящею во 100 или 150 человекъхъ, а сказываютъ, что сего лѣта было при немъ тѣхъ бездѣльниковъ до 700 собрано, но разбѣжались, въ том числѣ и извѣстный козакъ Савка Чалый отъ него отложився и таки въ Польшу ретировался.»

Після переходу Січі під владу Москви й розпорошення власного військового відділу, шанси Орлика дуже підупали. Запорозьке військо було основою його політичних плянів. Без нього він був не стільки шефом окремої країни, спроможним укладати союзи з тою чи іншою державою, скільки дорадником чужих урядів, експертом у справах Східньої Європи. Та проте він не переставав працювати далі, хоч і був «у страшному

горі». Невтомно випрацьовував всі проекти за проектом, шукаючи виходу з положення.

Тим часом сталося те, чого собі Туреччина ніяк не бажала. Російський уряд, приймаючи нерішучість Туреччини за крайню слабкість, давно вже вирішив почати війну проти неї. Влітку 1735 р. російське військо, без формального оголошення війни, почало операції, зробивши випад в кримським напрямі. Це була несподіванка для падишаха, тим більше неприємна, що тепер січовики виступали на боці Росії. В той час, як на Заході ліквідувалася війна за польську корону (Віденський прелімінарний мир в жовтні 1735 р.), турецький уряд мусів думати про засоби для ведення війни і на Сході і в самій Європі, бо й Австрія, зв'язана з Росією союзним договором, втягнулася у війну.

У першому періоді війни Порта не виявила особливої активності. Вона розмахнулася щойно після Немирівського конгресу влітку 1737 р., бо аж-надто обурили її вимоги, поставлені тут Австрією і Росією. Вони були остільки понижуючими для Туреччини, що її делегати врешті покинули конгрес, не маючи охоти до дальших пертрaktaцій.

Як наслідок, заговорила гордість турків і збудилася їх приспана енергія. А разом з тим, значно поправилася і ситуація на фронтах, особливо супроти Австрії, яка почала терпіти поразки. Тепер і турецька дипломатія взялася рішуче до розбудови своїх зв'язків із потенційними ворогами Росії і Австрії, польською магнатерією, шведською державою й угорськими мальконтентами з табору князя Ракочого.

Саме тепер Орлик знову виступив на передній плян. Щоби надати певних політичних форм для війни з Австрією, турецький уряд запросив до Царгороду молодого Ракочого, сина померлого вже емігранта Франца

Ракочого, прийняв його з великими почестями і незабаром вислав до Відіну, де він, як экс-князь Трансильванії, мав притягнути до себе угорських мальконтентів. На бажання Ракочого, новий (з 1737 р.) великий візир дав йому дорадника в особі П. Орлика.

Старий гетьман мусів, з наказу турецького уряду, їхати з Бендер до Відіну. Він послухався, хоч нове призначення його дуже образило. Він уважав себе такою ж високою особою, як і «герцог Угорщини», і ставати до послуг останнього здавалося йому понижуючим для його гетьманської гідності.

Подорож Орлика відбулася десь у лютім 1738 р. У Відіні, з неохотою виконуючи свої обов'язки, він нетерпеливо чекав на приїзд великого візиря. Коли той появився в околицях Відіна влітку 1738 р., гетьман поспішив побачитися з ним.

Розмова була важлива. Орлика прийнято було з належними почестями, і він мав з візирем довгу конференцію, під час якої заявив, що йому, як шефові козацької нації, не личить бути дорадником князя Ракочого, і що спільні інтереси його і Туреччини вимагають його присутності на кордонах України. Візир погодився з цією думкою і дуже цікавився станом річей у Росії та на Україні.

Саме тоді проекти і задуми Орликів — і батька, і сина — знову зверталися (в який вже раз?) до ідеї східньо-європейської коаліції. Вони живо відчували потребу консолідації сил: Польща, в якій так багато було опозиційного до Росії елементу, Швеція і Туреччина мали працювати разом. Особливо важливим здавалося українським політикам завдання переконати турків в необхідності активізації східнього фронту. Орлик рекомендував замирення з Австрією і зосередження військової енергії на Сході — в протилежність

до французьких діячів в Царгороді, Вільнева і Бонневаля, що стояли за активні дії супроти Австрії і пасивну оборону на Сході. На думку гетьмана, Туреччина мала б негайно виступити на Правобережжі й подати руку лівобережцям, серед яких, з огляду на те, що Україна стала базою війни, панували дуже неприхильні до Росії настрої.

На деякий час гетьман звернув на себе увагу турецького уряду. Він був задоволений і, відїхавши з Відіна, осів в Ясах, де ще на початку 1739 р. сподівався свого покликання до Царгороду на спеціальну нараду з міродайними турецькими чинниками. Тепер він зробився свого роду турецьким експертом в справах російських, польських і шведських, завів у згоді з візирем жвавіші зносини з опозиційними поляками та спробував наново порозумітися із Запорозжцями.

Ще в першій половині 1739 р. гетьман бадьоро дивився в будучність. Правда, він мусів з Яс переїхати до Букарешту, бо столицю Молдавії зайняло 1 вересня 1739 р. російське військо. Але й тут він не покладав рук. В той час, як Франція почала вже радити туркам укласти мир, Орлики настоювали на продовженні війни: переможна на австрійським фронті Порта може спокійно уступити дещо зі своїх претензій цісареві і сконцентрувати свою силу супроти Росії, подаючи руку всім zagrożеним Москвою народам, а в першу чергу Швеції.

В той час, як батько Орлика провадив цю політичну лінію в Царгороді, син його старався відповідно обробити Францію і Швецію. В січні 1739 р. він писав до шведського державного діяча Ілленборга і радив шведам, з огляду на кризу, яку переживає Росія, і можливість там революції, використати ці обставини і повернути собі відірвані Росією шведські провінції. Для того потрібно відновити союз з Туреччиною й ще цієї зими

вдарити на Росію. Підкреслювалося при тім, що не треба забувати й України, де Пилип Орлик, як законний шеф нації може викликати революцію.

Це була, як бачимо, цілком консеквентна політика: відвести увагу Туреччини від Австрії і зосередити турецький натиск на Сході, об'єднуючи при тім в один активний бльок Швецію, Польщу, Україну і Туреччину для поборення спільного ворога.

Тим часом Туреччина пішла іншим шляхом. За французькою порадою вона повела в Білгороді, сербській столиці, переговори і підписала у вересні 1739 р. з ворогами мир. Тим самим і надії Орлика на відбудову вільної України були поховані.

Ще встанне звернулися його засмучені очі на Швецію. Він бачив початок шведсько-російської війни, що вибухла після ліквідації російсько-турецької війни на півдні. Постава шведів була така-ж хитка, як і турків. Після смерти Августа II канцлер Горн, зважаючи на польські настрої, доручив шведському резидентові у Варшаві потику працювати на користь Станіслава Лещанського, але далі не пішов. Російсько-турецька війна теж не розрушила шведів, хоч спочатку французький уряд, а потім Орлики пробували притягнути їх до військової співпраці. Тільки в грудні 1739 р. шведські резиденти в Царгороді, Гепкен і Карлсон, уклали оборонний договір із Туреччиною, але запізно, *post factum* (мир у Білгороді був уже вирішений), і це сталося тільки завдяки впливу Франції, що намагалася тепер трохи направити поспіх, з яким Вільнев привів до ліквідації війни між Австрією та Росією і Туреччиною.

В 1741 р. Швеція оголосила війну Росії, але вже не змогла притягнути Порти на свій бік. Туреччина ухилилася, вказуючи на те, що союз оборонний, а тим часом Швеція сама почала війну. Це була відплата за шведську невтральність підчас минулої турецько-російської

війни. Між заінтересованими в поборенні Росії країнами не було відповідного контакту.

Під час цієї війни, що скінчилася нещасливо для Швеції, ми бачимо знову Орликів при праці. Особливо Григорій Орлик виявив небуденну енергію, звертаючися з меморіями до шведів, агітуючи в Польщі, підбурюючи Францію, носячись з проектами нової коаліції, в яку мали входити Швеція, Туреччина, Крим, Польща і навіть Прусія. Центральним пунктом була для них звичайно українська справа, яку ще раз спробовано було поставити на порядок денний, користаючи з шведсько-російської війни.

Але час для активної міжнародної української акції вже минув. Всюди стукалися Орлики в зачинені двері, і тільки шведи, яким на війну не щастило, радо приймали послуги невтомних антимосковських агітаторів.

Треба дивуватися впертості, з якою і батько, і син Орлики працювали для добра української нації, як вони його розуміли, не зражаючися безконечними невдачами, що раз-у-раз зустрічали їх на життєвому шляху. Старий гетьман залишився вірним своєму завданню до кінця свого життя. В останньому листі до французького канцлера Флері з 30 серпня 1741 р. він, прохаючи й надалі протекції для сина і всієї козацької нації, заповідав, що ніколи не перестане шукати всіх легальних засобів, «щоб заявляти мої права і права моєї нації на Україну».

Закінчення турецької війни тяжко відбилася і на гетьманові. Знову турецький уряд, щоб не мати конфліктів з Росією, наказав йому переїхати з Букарешту до Адріанополя.

Сам Орлик дуже хотів переїхати до Яс, тим більше, що Порта тоді призначила на посаду молдавського господаря його приятеля Маврокордата. Він відмовився переїхати до Адріанополя, і тоді турецький уряд ужив

репресій і перестав видавати йому належну пенсію. Принаймні так було деякий час.

Цей переїзд лежав дуже Орликові на серці. З ним зв'язаний був його плян виписати до себе свою родину з Польщі, щоби після двадцятилітньої розлуки хоч решту свого життя прожити з дружиною і одною донькою, що була ще при ній. Саме тоді його дружина проживала в Станиславові і її тяжкий матеріальний стан дуже його пригнічував. Звідти одержав він весною 1741 р. листа, з якого дізнався, що Анна Орлик мусіла заставити одному жидові дещо зі свого одягу, бо не було з чого жити. На дружину гетьмана це зробило таке тяжке вражіння, що вона захворіла на лихоманку.

Тим часом нормальна пенсія Орлика виносила денно 7 таларів і її було замало для власного утримання і утримання родини в Польщі. Замість збільшення дотації, як цього просив гетьман, турецький уряд її зменшив і навіть цю зменшену дотацію мав видавати тільки тоді, коли він переїде до Адріанополя.

Становище гетьмана ставало розпучливим. Він уже з два місяці не отримував своєї дотації, наробив боргів і не знав, як їх ліквідувати. Також і оточення його, купка старшин і слуг, не мало охоти їхати за ним до Адріанополя, знаючи неспроможність Орлика утримувати їх та боючись нездорового адріанопольського клімату.

Вкінці на таке сумне становище гетьмана звернули увагу деякі чужоземні чинники. За справу взялися шведські резиденти в Царгороді, молодий Гепкен і Карлсон, та новий французький посол де Кастелян, і їм удалося добитися деяких полегш для старого гетьмана.

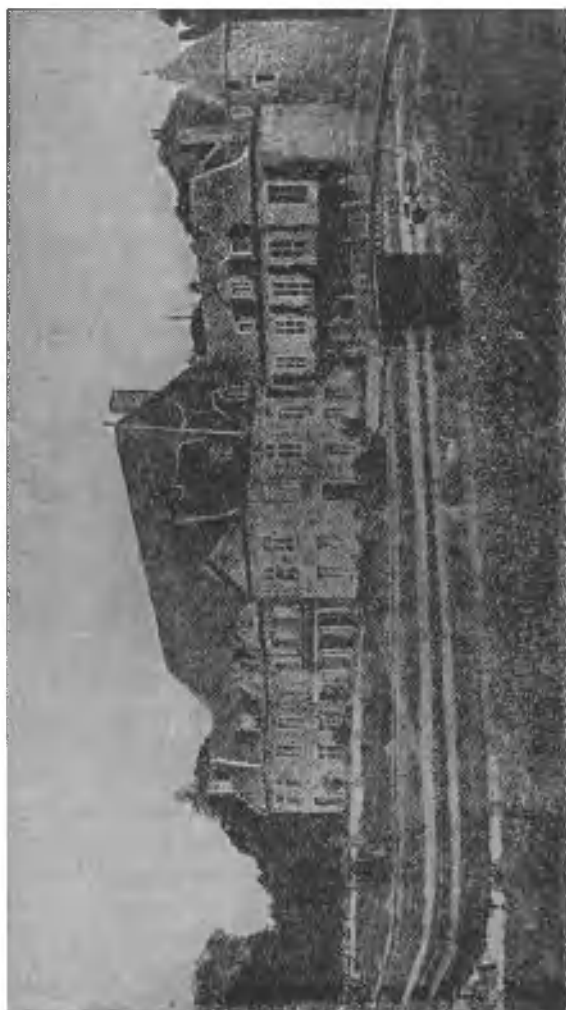
Орлик переїхав до Яс, але пожив там не довго. Він помер 24 травня 1742 р. в Ясах, на самоті, без надії побачитися і пожити з своїми рідними.

Після смерті Пилипа Орлика українська справа вже не могла бути так актуально поставлена, як за його життя. Це вже була скорше пропаганда, підготовча акція на будуче. І все ж таки знайшлися діячі, що пробували продовжити його працю. Завдяки енергії його сина Григорія, який на французькій службі досяг високого становища, українська справа не зникала з європейського обрію ще в 40-50-их рр. XVIII ст. Два інші емігранти з славної плеяди мазепинців продовжували свою діяльність. Ще в 1754 р. граф Григорій Орлик посилав Нахимовського і Мировича в Крим, аби звідти вони нав'язали стосунки з Запоріжжям.

Також ще один нащадок гетьманського роду, граф Пилип Штенфліхт, син старшої Орликівни (Насті), був в 50-их рр. старшиною в полку свого дяді Григорія Орлика і працював віддано на користь України, їздячи не раз до Стокгольму з доручення гетьманича, як посередник у французько-шведських перемовинах щодо козацьких справ.

Але й дружина гетьмана не відходила від громадсько-політичної праці, спочатку допомагаючи своєму чоловікові, а потім синові Григорію. Її матеріальний стан трохи поліпшав в 1747 р., коли шведський король призначив їй невеличку пенсію. Цікаво, що саме в 1740-х рр. вона була свого роду зв'язковим між Григорієм Орликом і Мировичем та Нахимовським.

Наприкінці зберемо до купи все, що може нам допомогти намалювати загальний образ П. Орлика і оцінити його діяльність. Людина чуттєвої, пристрасної вдачі, щирого серця, з гуманним відношенням до людей, включно до своїх власних підданих, гетьман дуже сильно переживав долю і долю свого життя. Йому з вродженою товариською вдачею, довелося значну частину свого життя перебувати на самоті, серед чужих людей, здалека від дружини й родини, без стику з

Замок Григора Орлика в Дентевіль у Франції

українськими людьми. В цьому була найбільша трагедія його персонального життя. Особливо далось йому в знаки 12-літнє сидіння в Салоніках, в цій «в'язниці», що не давала йому вільно дихати, — тим більше, що натура його була непосидюча, нетерпелива, жадібна нових вражень, вимагала живої праці, руху, зміни обставин.

А тим часом П. Орлик був людиною високо культурною, європейцем в повнім розумінні цього слова, що ставив вимоги до життя і тим болючіше відчував свою недолю. Європа була для нього своя, близька. Він ще належав до людей барокової доби, просякнута глибокою релігійністю та з дуже великим зацікавленням для теологічних проблем. Маючи значну ерудицію, він знав кілька європейських мов та майстерно латинську мову. Наукові інтереси його поза теологією здебільшого лежали в царині історії й політики. Він був добре ознайомлений з класичними авторами, Геродотом, Страбоном, Плутархом та іншими, залюбки читав твори знаменитих французьких провідників-красномовців, цікавився правничими проблемами в представленні сучасних йому авторів тощо.

Життя примушувало його до компромісів, але душа його залишалася чесною і щирою, здатною до найбільших обмежень і самопосягати. Українська справа стала правдивим змістом його життя. Цілу свою небуденну енергію він присвятив політичним завданням; своє звання гетьмана, шефа нації, він відчував, як відповідальний обов'язок, в жертву якому треба було принести свою персональну долю. І брався він за свої завдання з чисто українською впертістю: скільки разів бачив свої плани зруйнованими, скільки невдач пережив на своїм віку, і все ж таки знову піднімався, набирався нової енергії і шукав нових шляхів — і так до кінця свого життя.

Політика його була часом поплутана і скомплікована, але все ж таки можна помітити в ній, не зважаючи на компроміси, вимушені обставинами часу, провідну лінію. Безперечно, Орлик був видатним українським державником. На його прапорі була виписана незалежна й соборна Україна. Метою його було об'єднання Правобережної і Лівобережної України (по змозі, разом зі Слобідською Україною і, зрозуміло, разом з Запорозжям) в сильну Українську державу під одним гетьманським регіментом. Це була спадщина, яку він перебрав від Мазепи і якій він зівстався вірним ціле своє життя.

Безперечно, прямолінійною його політика не була: іноді виступали на перший план справи Правобережної України, іноді Лівобережної, іноді орієнтація на Англію, частіше орієнтація на Францію і Швецію, а також і Польщу (Станіслава Лещинського, а іноді і офіційну, Августа II).

Особливу роль в його політичній концепції грала Москва. В основному лінія його політики була антимосковська, хоч він не раз робив спроби порозуміння з російським урядом через різних посередників. Стало — антимосковською виявилася вона в останнім періоді його життя, в роках 1729-1742. Московську небезпеку відчував він глибоко і в загально-європейським і спеціально східньо-європейським масштабі. Змагання Росії до завоювань на Заході уявляв він собі походом варварів проти європейської культури. За певних обставин, ціла Європа стояла, на його думку, під загрозою московської експанзії.

Ще небезпечнішою була вона для її безпосередніх сусідів, Швеції, Польщі і Туреччини. Тому й звертається він насамперед до них із своїми численними пропозиціями (особливо після Бендерського часу) про утворення східньої коаліції проти Москви. В цьому відно-

шенні його проекти значно наближаються до задумів Карла XII: він, очевидно, вийшов не тільки зі школи Мазепи, але й шведського короля, з яким прийшлося йому стільки років близько співпрацювати.

В проектах Орлика виступають, як головні учасники антимосковської коаліції, не тільки Польща, Швеція й Туреччина, але й Крим, Буджацька орда, Січ, Гетьманщина, донське козацтво, татари астраханські й казанські і т. д.

Думаючи в таких широких масштабах, він відповідно трактував і роль України.

Україна стояла в найближчій сусідстві з Москвою і була найбільш загрожена з її боку. Орлик передбачав, що Гетьманщина і Січ не втримаються проти Москви і стануть жертвою її великодержавницької політики. А після того прийде черга на Польщу й т. д. Тим часом існування сильної, з'єднаної України потрібне для європейської рівноваги, загроженої московською експанзією.

Україна має бути охоронним валом і в загальноєвропейським, і в спеціально східно-європейським значінні, і саме цей напрям його думок робить його актуальним і на сьогодні. Між минулим і сучасним нав'язуються нитки. Сам Орлик принаймні тридцять років тримав українську справу в Європі в активному стані, а коли взяти до уваги його продовжувачів, сина з його співробітниками, то так було до кінця 50-х років XVIII ст. Його енергійна, вперта та невтомна праця не могла залишитися без наслідків. Вона зберегла нам традиції, створила певні зв'язки з Європою. Ці традиції, хоч як запорошені порохом минулого, знову виходять наперед і дають ще раз нагоду вдумливому українцеві задуматися над долею своєї батьківщини.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Варвівський В., До побуту Ганни Орликової в Станисла-
вові. — «Ювілейний Збірник ВУАН на
пошану акад. М. С. Грушевського», т. I,
Київ, 1928.
2. Борщак І., Orlikiana. — «Хліборобська Україна», кн.
IV, Відень, 1922-1923.
3. Борщак І., В книгозбірні гетьмана Орлика. — «Лі-
тературно-Науковий Вісник», Львів, 1923,
кн. XI.
4. Борщак І., Гетьман Пилип Орлик і Франція. — «За-
писки Наукового Товариства ім. Шев-
ченка», т. 134-135, Львів, 1924.
5. Борщак І., Діарій П. Орлика. — «Стара Україна»,
Львів, 1924, кн. IX-X.
6. Борщак І., Вивід Прав України. — «Стара Укра-
їна», Львів, 1925, I-II. Див. «Вісник»,
Нью-Йорк, 1954, ч. 5.
7. Борщак І., Великий Мазепинець Григор Орлик,
Львів, 1932.
8. Borschak B., L'hetman Orlyk à Salonique 1723-1724. —
«Revue des Etudes Slaves», t. 27, Paris, 1951.
9. Борщак І., Гетьман Орлик у Солуні. — «Україна»,
ч. 5, Париж, 1951.
10. Борщак І., Діла й дні гетьмана Пилипа Орлика в
жовтні-грудні 1728 р. — «Analecta Ordinis
S Basilii Magni», Серія II, Секція II, том
II (VIII), вип. 1-2, Рим, 1954.
11. Borschak B., Hryhor Orlyk, France's Cossack General,
Toronto, 1956.
12. Василенко Н., Конституція Филиппа Орлика. — «Уче-
ные Записки Института Истории РА-
НИОН», т. IV Москва, 1929.

13. Возняк М., Бендерська Комісія по смерті Мазепи. — «Мазепа. Збірник». «Праці Українського Наукового Інституту», т. 46, Варшава, 1938.
14. Голійчук Ф., Филип Орлик у Галичині. — «Науковий збірник присвячений М. Грушевському», Львів, 1906.
15. Діярій гетьмана Пилипа Орлика, т. I. — «Праці Українського Наукового Інституту», т. 17, Варшава, 1936, (за редакцією Я. Токаржевського-Карашевича).
16. Допросъ Григорія Герцика. — «Кіевская Старина», т. III, 1883.
17. Єнзен А., Орлик у Швеції. — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 92, Львів, 1909.
18. Єнзен А., Дневник Орлика. — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 123-124, Львів, 1917.
19. Konopczyński W., Polska a Szwecja (1660-1795), Warszawa, 1924.
20. Konopczyński W., Polska a Turcja (1683-1792), Warszawa, 1936.
21. Костомаровъ М., Мазепа и мазепинцы, СПб., 1885, (також видання 1905 р.)
22. Крупницький В., Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. — «За Державність», т. IV, Каліш, 1934.
23. Крупницький В., Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльності. «Праці Українського Наукового Інституту», т. 42, Варшава, 1938.
24. Крупницький В., Пилип Орлик і Сава Чалий. — «Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі», т. II, Прага, 1939.
25. Krupnyč'kyj V., Philip Orlik und die Katholische Kirche. — «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», Breslau, 1940, H. 3/4.

26. Крупницький В., З життя першої української еміграції. — «Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі», т. III, Прага, 1941.
27. Krupnyts'kyj V., Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709). Leipzig, 1942.
28. Крупницький В., Карл XII і східньо-європейські коаліції XVIII ст. «Стежі», Мюнхен-Іннсбрук, 1946-1947, ч. 7-10; «Соборна Україна», Париж, 1947, ч. 3-4.
29. Krupnytsky V., The Mazeppists. The Ukrainian independence movement of the early 18-th century. — «The Ukrainian Quarterly», 1948, vol. IV, Nr. 3.
30. Крупницький В., П. Орлик як нумізмат. — «Свобода», 1953, 15. II., ч. 7
31. Листування П. Орлика та інших. — «Чтенія Императорскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ», Москва, 1847, I.
32. Огієнко І., Варшавська збірка про Орлика. — «Записки Чина Св. Василя Великого», т. VI, Львів, 1935.
33. Письмо Орлика къ Стафану Яворскому. — «Основа», СПб., 1862, X.
34. Rawita-Gawronski F., Filip Orlik, nieuznany hetman Kozacki. — «Studia i szkice historyczne», serya II, Lwów, 1900.
35. «Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи Юго-Западной Россіи», в. II, Київ, 1916.
36. Скальковскій А., Филиппъ Орликъ и Запорожьи. — «Кіевская Старина», 1882, IV.
37. Feldman J., Polska a sprawa Wschodnia 1709-1714, Kraków, 1926.
38. Feldman J., Stanisław Leszczyński, Wrocław-Poznań, 1948.

39. Feldman J., Karl XII och Porten 1709-1714. — Karl XII till 200-års dagen av hans död Utgiven av Samuel E. Bring. Stockholm 1918.
40. Яковлів А., Універсал гетьмана Пилипа Орлика 1713 року. — «Україна», ч. 8, Париж, 1952.

ЗМІСТ

Борис Крупницький (1894-1956).

Вступна стаття Олександра Оглоблина	5
I. П. Орлик — співробітник Мазепи	9
II. П. Орлик у Бендерах. Вибори на гетьмана	15
III. П. Орлик у Бендерах. Похід на Правобережну Україну 1711 р.	22
IV. Перебування П. Орлика в Європі	41
V. П. Орлик в Туреччині	51
Бібліографія	75